

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KEMAH İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Yüksek Lisans Tezi

Yunus KARAMAHMUT

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Erzincan-2020

TEZ BİLDİRİMİ

TEZ BİLDİRİMİ

- "Kemah İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi" isimli "**Yüksek Lisans**" tezim tarafımdan intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Yunus KARAHAMUT

TEZ KABUL TUTANAĞI

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yunus Karamahmut'a ait "Kemah İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi" adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri :Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Jüri :Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Jüri :Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya KESKİN

KEMAH İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Yunus KARAMAHMUT

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2020**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

İdari olarak Erzincan iline bağlı olan Kemah ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, bölgenin Yukarı Fırat Havzasında, Fırat'ın ana kolu olan Karasu Irmağı'nın açmış olduğu boğazın (Kemah Boğazı) güney yamacında kurulmuştur. Kemah ilçesi eskiçağ tarihi boyunca, coğrafi özellikleri, iklimi ve zengin yeraltı-yerüstü kaynakları nedeniyle birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Hayaşa, Daiaeni/Diauehi ve Urartu Devletleri bölgede hâkim olan siyasi güçlerdir.

“Kemah İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu yüksek lisans tez çalışmasında, elde bulunan yazılı kaynaklar ve yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilen kaleler ve yerleşmelerden elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda bölgenin İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ kültür coğrafyalarına dahil olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bölgenin Eskiçağ Tarihi somut delilleriyle birlikte belirli bir metot dâhilinde genel çizgileriyle yazılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Kemah, Urartu, Tarihî Coğrafya

KEMAH AND THE SURROUNDING AREA IN ANCIENT HISTORY

Yunus KARAMAHMUT

**Erzincan Binali Yıldırım University, Graduate School of Social Sciences
and Humanities**

Master's Thesis, January 2020

Thesis Supervisor: Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ABSTRACT

In terms of administration, Kemah district, which is dependent on Erzincan, is located in the Upper Euphrates Basin in the eastern Anatolia region. It was established in the south of the strait formed by the Karasu River in the district of Kemah. Kemah district has Due to its geographical qualities, climate and underground and ground resources, this place had been a home to many states. Hayasa, Daiaeni/Diauehi and Urartu states were the ascendant political powers in the region in the Old Ages.

The fortress and settlement areas identified in the light of the written sources and surveys found in the master thesis study “Kemah And The Surrounding Area in Ancient History” are discussed. Based on the archeological data in hand, it was determined that the Early Bronze Age, Iron Age and Medieval Age were experienced in the region.

Keyword: Erzincan, Kemah, Urartuian, Historcial, Geography

ÖN SÖZ

“Kemah ilçesinin ve çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu tez çalışmasında, coğrafi bölümler üzerinde özellikle ayrıntılı olarak durulmuş ve coğrafi yapı çeşitli boyutlarıyla genelden (Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi) özele (Kemah ilçesi ve yakın çevresi) doğru bir sıra izlenerek tasvir edilmiştir.

Tez çalışmam sırasında Kemah ilçesi ve çevresinin tarih öncesi ve tarihi dönemleri değerlendirilmeye çalışılmış, son bölümde ise bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen kaleler, yerleşmeler, kaya mezarı ve su göletinde elde edilen bulgular hakkında bilgiler verilmiş, sonuç kısmında ise bu bilgiler özet şeklinde değerlendirilerek Kemah İlçesinin ve Çevresini tarihi açıklanmaya çalışılmıştır.

Öncelikle kişisel hayatımda yaşantısını rehber aldığım iyi ve güzele dair tüm değerleri taşıyan desteğini her daim gördüğüm saygıdeğer hocam **Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**'a sonsuz teşekkür ederim.

Tez çalışmam süresince bana her konuda destek olan danışman hocam **Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR**'e, danışmanım kadar desteğini her daim gördüğüm **Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL**'e ve yine her konuda yardımlarını esirgemeyen hocalarım **Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**, **Doç. Dr. Akın BİNGÖL**, **Doç. Dr. Nezahat CEYLAN**, **Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur MORKOÇ**, **Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ**, **Dr. Öğr. Üyesi Özlem BAKAN**'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Millet ve Vatan sevgisini gelecek kuşaklara aktaran rahmetli **Mahmut PEHLİVAN** hocama ve eşi **Dr. Öğr. Üyesi Selma PEHLİVAN**'a öğrenim hayatım boyunca kişisel gelişimimde etkin olan rahmetli hocam **Cemil KUTLU**'ya ve maddi ve manevi desteğini esirgemeyen aileme, eşim **Saime KARAMAHMUT**'a ve çalışmam boyunca bana yardım eden ekip arkadaşlarımdan **Seval AKÇELİK**, **Sedriye CANYURT**, **Betül NİŞANCI** ve **Emine ÇALBAY**' a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ	V
KISALTMALAR.....	IX
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	X
FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER.....	XI
HARİTALAR DİZİNİ.....	XII
GİRİŞ	1
A. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi	1
B. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler	1
C. İlgili Araştırmalar.....	2

I. BÖLÜM

COĞRAFYA	6
1.1. Erzincan İli Genel Coğrafyası	6
1.1.1. Erzincan İli İklim Özellikleri	7
1.1.2. Erzincan İli Hidrofik Özellikleri	8
1.1.3. Erzincan İli Toprak Özellikleri	9
1.1.4. Bitki Örtüsü.....	9
1.1.5. Erzincan İli Madencilik.....	10
1.2. Kemah ilçesi Genel Coğrafi Özellikleri	13
1.2.1. Kemah Yol Ağı	15
1.2.2. Kemah Tarihi	16

II. BÖLÜM

BÖLGE TARİHİ	19
2.1. Erzincan'ın Tarih Öncesi ve Tarihi Dönemleri	19
2.2. Erzincan Adı.....	29
2.3. Hurri Hâkimiyeti	30
2.4. Azzi-Hayaşa Krallığı.....	33
2.5. Ur(u)atri - Nairi Konfederasyonları Dönemi	39
2.6. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı	40
2.6.1.M.Ö. XIII-IX. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi	40
2.6.2.Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi.....	44
2.7. Urartu Hâkimiyeti	45
2.8. Yükselme Dönemi	47
2.9. Sona Doğru	48
2.10. Urartu Kültür ve Medeniyeti.....	49
2.10.1. Mimari ve Sanat	49
2.10.2. Ulaşım	53
2.10.3. Dil ve Yazı.....	54
2.10.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri	55

III. BÖLÜM

3.1. Araştırılan Arkeolojik Merkezler ve Sonuçları	58
3.1.1. Kaleler	58
3.1.1.1. Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü).....	58
3.1.1.2. Bardık Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü).....	61
3.1.1.3. Sarıtaş Kalesi	62
3.1.1.4. Kemah Kalesi (Kemah)	64
3.1.1.5. Kalecik Kalesi (Kemah-Akbudak Köyü).....	66
3.1.1.6. Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı	68
3.1.2. Yerleşmeler	74
3.1.2.1. Berkçayır Su Gölet.....	74
3.1.2.2. Mermerli Yerleşmesi	74

3.1.2.3. Dipler Yerleşmesi	74
3.1.2.4. Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi	74
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA.....	79
EKLER.....	93

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

AS: Anatolian Studies

A.D.T.C.F : Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

BAR: British Archaeological Reports

C : Cilt

çev. : Çeviren

edt. : Editör

KAF : Kuzeydoğu Anadolu Fay Hattı

Kg : Kilogram

m : Metre

M.Ö.: Milattan Önce

M.T.A : Maden Teknik Arama

mm : Milimetre

S : Sayı

s: Sayfa

TAD: Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.

yy : Yüzyıl

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf	Merkez	Sayfa No
Fotoğraf 1 2 3	Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)	59
Fotoğraf 4 5 6	Bardık Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)	61
Fotoğraf 7 8 9	Sarıtaş Kalesi	63
Fotoğraf 10	Kemah Kalesi Genel Görünüm	65
Fotoğraf 11	Kemah Kalesi Giriş Kapısı	65
Fotoğraf 12 13	Kalecik Kalesi	66
Fotoğraf 14 15	Taşbulak Kalesi	70
Fotoğraf 16	Kaya Mezarı (Taşbulak Kalesi)	71
Fotoğraf 17	Kutsal Alan (Taşbulak Kalesi)	71
Fotoğraf 18	Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi	75

FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER

Fotoğraf ve Çizim	Merkez	Sayfa No
Keramik Fotoğraf ve Çizimi 1	Yücebelen Kalesi	60
Keramik Fotoğraf ve Çizimi 2	Sarıtaş Kalesi	63
Keramik Fotoğraf ve Çizimi 3	Kalecik Kalesi	67
Keramik Fotoğraf ve Çizimi 4	Taşbulak Kalesi	72

HARİTALAR DİZİNİ

Haritalar		Sayfa No
Harita 1	Erzincan Maden Haritası	13
Harita 2	Kemah İlçesi	93
Harita 3	Urartu Yayılım Alanı	94
Harita 4	Karaz Kültürü Yayılım Haritası	95
Harita 5	Azzi -Hayaşa Ve Kaşka Haritası	96
Harita 6	Diauehi Yayılım Haritası	97
Harita 7	Erzincan-Kemah Merkezler	98

GİRİŞ

A. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi

Araştırma bölgemiz olan Erzincan ili Kemah ilçesi ile ilgili tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış ve saha çalışmaları ile desteklenerek Erzincan ilinin ve İdari olarak Erzincan iline bağlı olan Kemah İlçesi'nin Eskiçağ tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Araştırmamızı gerçekleştirirken günümüze kadar bölgede yapılmış olan Yüzey Araştırmaları, yapılan kazılar ve bölge hakkında bilgi veren antik kaynaklar bir araya getirilerek bölgenin tarihi coğrafyası ve Eskiçağ Tarihi, sistematik olarak ele alınmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi, Yüzey Araştırması açasından zengin olup, kazı çalışmaları bakımından ölkemizde Karadeniz Bölgesi'nden sonra ikinci yetersiz bölgedir. Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi yapısı ve geniş yüzölçümü nedeniyle bölgedeki arkeolojik malzemenin yeri ve yapısının belirlenmesinde çok uzun araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

B. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Erzincan ili merkez ilçe dâhil olmak üzere 9 ilçe, 532 köy ve 29 belediyeden oluşmaktadır. Çalışma alanımızı oluşturan bölgenin Eskiçağ tarihindeki yerini anlayabilmek için Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Erzincan ilinin, son olarak Kemah İlçesi'nin coğrafi özelliklerinden bahsederek genelden özele doğru bir yöntem kullanılmıştır. Coğrafyanın toplumlara olan etkisini inceledikten sonra, Doğu Anadolu'da ve çalışma alanımızda etkisini uzun süre devam ettiren, büyük bir medeniyet olan Urartu Devleti'nin siyasi ve kültürel tarihi yazılı kaynaklar ışığında anlatılmıştır.

Kemah İlçesi'nin ve çevresinin, bölgenin siyasi, ekonomik ve demografik yapısının belirlenmesinde üstlendiği rol, tarihi bütünlük içinde kronolojik olarak ele alınacaktır. Ayrıca çalışma alanımız içinde yaptığımız yorumlar tüm kaynaklar göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın saha araştırması sırasında elde edilen arkeolojik veriler güncel teknolojik yöntemlerle incelenmiştir.

C. İlgili Araştırmalar

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Eskiçağ araştırmaları, daha yoğun olarak Urartu başkenti Tuşpa'ya yakın olan Kuzeydoğu Anadolu'da yoğunlaşmaktadır. Ksenophon, Strabon ve Herodotos gibi antik çağ yazarları bölge hakkında bilgi veren önemli eserler yazmışlardır. Özellikle Ksenophon'un "On Binlerin Dönüşü" adlı eseri, bölgenin tarihi yanında sosyokültürel yapısı ve coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Kemah İlçesi'nde bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalar oldukça kısıtlıdır. Bu durum çalışmamızı zorlaştırırsa da, yaptığımız çalışmanın bölge tarihine katkısı açısından da bizi heyecanlandırmaktadır.

Araştırma sahamızı oluşturan şehirlerden Erzincan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en batısında yer almaktadır. Orta Anadolu'dan gelen doğal ve aynı zamanda ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Bu şehirde yapılan araştırmalar 1938 yılında rastlantı sonucu ortaya çıkan Altıntepe ile başlamıştır. 1959 yılında T. Özgüç başkanlığında bir ekip tarafından kazı çalışmaları başlatılmıştır. Yapılan kazılar sonucunda çıkarılan saray, tapınak alanı, duvar resimleri, mezar taşları, depolarda çok zengin veriler elde edilmiştir. Aradan geçen uzun yıllardan sonra Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden M. Karaosmanoğlu tarafından kazı çalışmalarına yeniden başlanmıştır. Ancak bizim yüzey araştırması yaptığımız 1998 yılında henüz kazı çalışmaları yeniden başlanmamıştı. Bölgedeki tarihi ve arkeolojik veriler bölgenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir. Yapacağımız çalışmalarla İlk Tunç Çağı kültürü olan Karaz Kültürü'nün bölgedeki yayılım alanlarını da belirlemiş olacağız. M.Ö. I. Bin yerleşmelerinden özellikle Altıntepe, kazısı yapılan Erzincan bölgesindeki tek yerleşme olma özelliği taşımaktadır. Altıntepe'nin yanı sıra Çadırkaya (Pekeriç), şirinlikale bölgede varlığı bilinen diğer merkezlerdir. Yaptığımız araştırmalarda Karakaya Kalesi, Ozanlı ve Sırataşlar, Yollarüstü gibi son derece önemli Urartu yerleşmeleri belirlemiş olduk.

Prof. Dr. A. Ceylan ve ekibinin 1998 yılında Atatürk Üniversitesi ve Kültür Bakanlığı destekleri ile başlattıkları Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi günümüze kadar hemen her yıl devam etmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Erzincan ilinde her çalışma yılında yeni tarihî ve arkeolojik merkezler tespit edilmiştir.

Bu çalışmalar kapsamında 1998 yılında: Altıntepe, Küçük Höyük, Elma Ağacı Höyük, Karakaya Kalesi ve Kaya Basamakları olmak üzere beş merkez tespit etmişlerdir.¹ 1999 yılında: Üzümlü Kalesi, Çatalarmut Yerleşmesi, İshak Höyük, Balıklı Kalesi, Çataldaş Höyük, Başköy Kalesi, Kız Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.²2000 yılında: Sırataşlar Kalesi, Saygılı Höyük, Haramidere Yerleşmesi, Beykomu Höyük, Köroğlu Kalesi, Büyük Kalecik Höyük, Turna Çayırı Kalesi, Mirzaoğlu Kalesi, Büyük Kalecik Höyük, Turnaçayırı Kalesi, Köroğlu Kalesi olmak üzere sekiz merkez tespit etmiştir.³ 2001 yılında: Hasan Bey Kalesi, Kalecik Kalesi, Kurt Kalesi, Toprak Kale, Harabeler Kalesi, Beyaz Taştepe Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Ötür Kalesi, Turna Tepe Höyüğü, Ağam Çağam Kalesi, Saztepe olmak üzere on bir merkez tespit etmiştir.⁴ 2002 yılında: Doblaktepe, Yukarı Kartallı Höyük, Aşağı Kartallı Höyük, olmak üzere üç merkezi tespit etmiştir.⁵ 2003 yılında: Yüce Belen Kalesi, Bardık Kalesi, Bekçayır Su Göleti, Sarıtaş Kalesi, Kemah Kalesi, Kalecik Kalesi, Dipler Yerleşmesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.⁶ 2004 yılında Erzincan ilindeki çalışmalara ara verilmiş 2005 yılında ise: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi, Yaylacık Kalesi, Kalecik Kalesi, Üç Pınar Kalesi, Karacaören

---

¹Alpaslan Ceylan, “1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*(17/2), Ankara 2000, s. 181-192; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008, s. 49-57; İbrahim Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 15-17 Eylül 2014, vol.I, s.213.

² Alpaslan Ceylan, “1999 yılı Erzincan Ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*(18/2), Ankara 2001, s. 72-73; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, s.59-64; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.213.

³ Alpaslan Ceylan, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (19/2), Ankara 2002, s. 166-167; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, s.73-80; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.213.

⁴ Alpaslan Ceylan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (20/2), Ankara 2003, s. 311-313; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, s.93-101; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.213.

⁵ Alpaslan Ceylan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve İğdir illeri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (21/2), Ankara 2004, s. 263-264; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, s.127-128; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.213-214.

⁶ Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve İğdir İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (22/2), Ankara 2005a, s. 189-191; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-(1998-2008)*, s.171-178; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.214.

Yerleşmesi, Köroğlu-Beşkaya Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.⁷ 2006 yılında: Müftüoğlu Kalesi, Ağbaba Kalesi, Şirinli Kalesi olmak üzere üç merkez tespit edilmiştir.⁸ 2007 yılında: Mağaratepe, Harabetepe, Bolutepe, Bolutepe Düz Yerleşmesi, Başbudak Kalesi olmak üzere beş merkez tespit etmiştir.⁹ 2008 yılında: Toprakkale, Yaylayolu Büyük Höyük, Yaylayolu Küçük Höyük, Yaylayolu Yamaç Yerleşmesi, Ilısu Mağara Yerleşmesi, Maden Kalesi, Başbudak Kalesi olmak üzere yedi merkez tespit etmiştir.¹⁰ 2009 yılında: Çamlıca Yerleşmesi, Çengerli Kalesi ve Kaya Mezarı, Köroğlu Mağara Yerleşmesi, Küçük Höyük, Toprakkale Höyük olmak üzere 5 merkez tespit edilmiştir.¹¹ 2010 yılında: Bektaş Kalesi, Çatalçam Kalesi, Doblaktepe Höyük, Akçiğdem Mezarlık Alanı, Gökseki Kaleleri, Kaleninsırtı Kalesi¹², Kırantepe Yerleşmesi Ortagöze Höyük, Sağlık Köyü Yerleşmesi olmak üzere sekiz merkez tespit etmiştir.¹³ 2011 yılında: Altköy Kalesi, Bakacak Kalesi, Ekecek Höyük, Pınaryolu Kalesi, Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı ve Yurtbaşı Höyük olmak üzere altı merkez tespit edilmiştir.¹⁴ 2012 yılında: yalnızca Taşbulak

⁷ Alpaslan Ceylan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (24/1), Ankara 2007, s. 164-166; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-(1998-2008)*, s.239-242.

⁸ A. Ceylan-A. Bingöl, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (25/3), Ankara 2008, s. 130-132; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-(1998-2008)*, s. 263-266; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.214.

⁹ A. Ceylan-A. Bingöl, “2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (26/2), Ankara 2009, s. 134-135; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-(1998-2008)*, s. 287-290; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.214.

¹⁰ A. Bingöl- A. Ceylan, vd.; “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (27/2), Ankara 2009, s. 381-383; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, Erzurum 2015, s. 83-96; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.214.

¹¹ A. Bingöl-A. Ceylan-Y. Günaşdı, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (28/2), Ankara 2011, s. 5-7; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, s. 145-153; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹² Nezahat Ceylan, “Erzincan’da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsırtı Kalesi”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, Erzincan 2019, s. 74-89; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹³ Y. Günaşdı-A. Bingöl-A. Ceylan, “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (29/3), Ankara 2012, s. 50-52; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 185-195; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹⁴ Oktay Özgül, “2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (30/2), Çorum 2013, s. 281-283; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II,*

Kalesi'nde yüzey araştırması yapılmıştır.¹⁵ 2013 yılında: Bağıştaş Gözetleme Kulesi, Bağlıca Kalesi, Maltepe Höyük ve Yollarüstü Kalesi olmak üzere dört merkez tespit edilmiştir.¹⁶ 2014 yılında: Avcıçayırı Kalesi, Avcıçayırı Höyük, Demir Mağara, Demir Mağara Yerleşimi, Gumbüren Kalesi, Hurri Höyük, Kalecik Kalesi, Kalecik Yerleşmesi, Karabayır Gözetleme Kulesi, Kekliktepe Yerleşimi, Otlukbeli Yerleşmesi, Maden Ergitme Alanı ve Ortatepe Höyüğü olmak üzere on üç merkez tespit edilmiştir.¹⁷ 2015 yılında: Kalecik Kalesi, Kırmantepe Kalesi, Teke Mağarası, Telliçayırılar Yerleşmesi, Yatak Kalesi, Dağçayır Höyük, Çakmaklı Höyük, Kireçlitepe Höyük, Komönü Yerleşmesi, Tarlabası Höyük, Turgutlu Höyük, Yazıören Kalesi ve Yazıören Yerleşmesi olmak üzere toplamda on üç merkez tespit edilmiştir.¹⁸

2016 yılında: Aktepe Höyük, Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi, Kargın Kalesi, Acısu Yerleşmesi, Polattepe Kalesi, Şamlı Dağı Yerleşmesi, Yeşilyayla Gözetleme Kulesi, Yeşilyayla Kalesi ve Yeşilyayla Kalesi-2 olmak üzere 9 merkez tespit edilmiştir.¹⁹ 2017 yılında: Değirmentepe Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Löktepe Höyük, Tuzla Höyük ve Tuzla Kalesi olmak üzere beş merkez tespit edilmiştir.²⁰ 2018 ve 2019 yılında yapılan yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilen merkezler ise gerekli değerlendirmeler yapıldıktan sonra yayınlanacaktır.

Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014), s. 245-253; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹⁵ İ. Üngör-A. Bingöl, vd., “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (31/1)*, Muğla 2014, s. 71-72; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 283-285; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹⁶ N. Ceylan-Y. Günaşdı vd., “2013 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (32/2)*, Ankara 2014, s. 72-74; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 339-345; Üngör, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, s.215.

¹⁷ A. Ceylan-A. Bingöl vd., “2014 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (33/1)*, Ankara 2016, s. 448-454; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 381-397.

¹⁸ A. Ceylan-İ. Üngör vd., “2015 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (34/2)*, Edirne 2017, s. 26-30.

¹⁹ A. Ceylan-Y. Günaşdı vd., “Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2016)”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (35/1)*, Bursa 2018, s. 86-89.

²⁰A. Ceylan-O. Özgül vd., “2017 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (36/1)*, Ankara 2019, s. 169-172.

I. BÖLÜM

COĞRAFYA

1.1. Erzincan İli Genel Coğrafyası

Erzincan ovası Türkiye'nin Doğu kesiminde Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Fırat bölümü içerisinde bulunur.²¹ Erzincan ilini doğuda Erzurum, güneyde Tunceli, güneydoğuda Bingöl, güneybatıda Elazığ, Malatya, Sivas, kuzeybatıda Giresun kuzeyde ise Gümüşhane, Bayburt illeri çevrelemektedir.²²

Yer aldığı tarihi konumdan dolayı Erzincan ili, Doğu Anadolu bölgesi içerisinde ulaşım ağında önemli bir yere sahiptir. Erzincan ili doğusunda Sansa Boğazı ve batısında Kemah Boğazı ile doğu-batı geçiş koridorunda önemli bir yapıya sahiptir. Karadeniz Bölgesi'ni güneye bağlayan karayolları ulaşım ağı Erzincan'dan geçmektedir. Bu koridor Zigana ve Pöske geçitleri ile sağlanmaktadır. Kars'tan İstanbul'a uzanan demiryolu ağı ve ülkemizin doğusunu batıya bağlayan ulaşım koridorunda yer alır. Aynı zamanda Erzincan uluslararası alanda sivil taşımacılık yapan havalimanına sahiptir.²³ Erzincan Ovası, etrafındaki birçok ovaya göre daha az bir rakıma sahiptir.²⁴

Erzincan; İliç, Kemah, Çayırılı, Kemaliye, Otlukbeli, Refahiye, Tercan, Üzümlü ve Merkez ilçe olmak üzere 9 ilçesi vardır.²⁵ Erzincan Ovası Yukarı Fırat havzası içinde 1200 m'lik bir yükseltiye sahiptir. Ova doğu-batı yönünde 30 km iken kuzey-güney yönünde 10-15 km genişliğinde Erzincan'ı Doğu Batı ve Kuzey Güneysınırlarını belirleyen yükselti 300 m ulaşmaktadır.²⁶

Erzincan geçmişten günümüze kadar değişik zamanlarda oluşmuş bir takım depremler yaşamıştır. Bu depremlerin yaşanmasında Ülkemizin iki ana aktif

---

²¹ Selçuk Hayli, "Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1995. s. 3-5.

²² Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara 1994, s. 234.

²³ Alpaslan Ceylan-İbrahim Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, Erzurum 2018, s.27.

²⁴ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989, s.33.

²⁵ Mustafa Keser, "Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü*, İstanbul 1985, s.177.

²⁶ Yavi, a.g.e.,s.234

hatlarından biri olan KAF Erzincan İl sınırları içerisinde geçmektedir.²⁷ Tektonik bakımdan hareketli olan Erzincan ovası on milyondan bu yana aktifliğini koruyan bir fay sistemi üzerinde yer alır.²⁸ Erzincan ovasında geçmiş tarihten günümüze kadar bir takım depremler yaşanmıştır. Kronolojik olarak belirtmek gerekirse 1045, 1047, 1457, 1583, 1666, 1784, 1888, 1930 ve 1939 yıllarında gerçekleşmiştir.²⁹ Erzincan'a önemli zararlar vermiş olan bu depremlerde birçok insan hayatını kaybetmiştir. Bereketli ova sayesinde şehir yeniden kurulmuş ve gelişmiştir.³⁰

Türkiye konum itibarıyla Asya kıtasının batısında Anadolu yarım adasının üzerinde bulunur. Asya Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Ülkemizin yedi coğrafi bölgeden biri olan Doğu Anadolu tarihin en eski devirlerinden itibaren önemli devletlerin kurulduğu ve gelişme gösterdiği bir bölge olmuştur. Ortalama yükseltisi 2000 m olan Doğu Anadolu dağların birbirine yaklaştığı ve sıklaştığı doğuya doğru ilerledikçe engebeliği artar.³¹

1.1.1. Erzincan İli İklim Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesinin Türkiye'nin diğer bölgelerine göre yüksek ve engebeli olması diğer bölgelere göre farklı iklimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Yüksek dağlar arasındaki konumdan dolayı Erzincan İlinde farklı iklim tipleri görülmektedir.³²

Doğu Anadolu'nun karasal yapısı incelendiğinde; yaz aylarının serin kış mevsiminin ise soğuk geçtiği görülür. İlkbahar ve yaz aylarında yağışlar etkilidir.³³ Yıllık sıcaklık farkı 25°C fazladır. Bu durum Güneydoğu Anadolu bölgesi dışında ülkemizin diğer bölgelerinde bu kadar yüksek sıcaklık farkına rastlanılmaz.

---

²⁷ Ramazan Özay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İstanbul 2002, s.36.

²⁸ Okan Tüysüz, "Erzincan Çevresinin Jeolojik ve Tektonik Evrimi", *Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı-2*(271 280)1993, s. 279.

²⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayı Namesi* (952-1136)

³⁰ Altın Bilek, *Planlama sorunları açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası*, s. 26-33 vd.

³¹ Yavi, a.g.e., s.4.

³² Erdoğan Akkan, Erzincan Ovasının İklim Özellikleri, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:21, S:3- 4, s. 3.

³³ İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, İzmir 1992, s.120.

Erzincan ili yüksek dağlık alanlar ve platolar arasında bulunan geçitlerle dışarıya açılır. Sansa Boğazı, Kemah Boğazı ile kısmen kanalize olan hava akımları ovanın sıcaklık ve yağış şartlarını etkiler.³⁴

1.1.2. Erzincan İli Hidrofik Özellikleri

Bu bölgede akarsu kaynaklarının oluşumu jeolojik ve jeomorfolojik yapıdan etkilenmektedir.³⁵ Bu dağlarda Erzincan Ovası'na yüksek oranda ırmak inmektedir. İrmaklar mevsim özelliklerine göre farklılık gösterdiğinden akış hızı düzensizdir. Bu kanalların çoğu kurumaktadır. Fırat'ın³⁶ bir kolu olan Karasu Nehri ilin dış kanallara bağlı önemli bir koludur. Erzincan ilinin doğusundan giren Karasu Nehri sayısız yer altı kaynağı ve sınırlarına dökülen ırmakları toplayarak Kemah Boğaz'ı vasıtasıyla Keban Barajı'na taşımaktadır.³⁷ Fırat'ın önemli bir kolunu oluşturan Karasu, Kemah Boğazı ile Sansa Boğazı arasındaki uzunluğu 53 km'dir. Karasu Nehri menderesler çizerek akış gösterir.³⁸

Fırat'ın önemli bir kolu olan Karasu, kışın yağın karların erimesiyle debisinde yükselme olur. Yazın sıcaklık ortalamasının artmasına bağlı olarak buharlaşmanın artmasıyla su seviyesinde bir miktar azalma yaşanır. Yağışların artması ve sıcaklıkların düşmesi ile sonbahar döneminde yükselme görülür. Kış mevsiminde yağın karların donması sonucu debisinde düşüş yaşanır.³⁹ Haziran-eylül aylarında havanın sıcak olmasından dolayı yağış ortalaması düşüktür. Bu dönemde havanın içinde nem oranı değişiklik gösterir.⁴⁰

Karasu Nehri besleyen ırmakların kuruması seviyesinde ortaya çıkan düşüşler, tarım alanlarında olumsuz etkilere neden olmaktadır. Toprak yapısının alüvyon olması sonucu yağışlar yer altına inmektedir. Toprak yapısı buharlaşma

---

³⁴Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s. 31.

³⁵ Hakkı Yazıcı, "Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrofik Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi* 312 (181-217), 1997, s. 184.

³⁶Fırat ismi; Sümerce'de Bu-ra-nu-nu olarak geçmekle birlikte, Asur dilinde Purattu, İbranice'de Perath, Arapça'da Furâth, eski Farsça'da Ufrâtu, orta Farsça'da ise Frât olarak anılmaktadır. Batı dillerine bu kelime Euprate veya Eufrate olarak geçmiştir bkz. Tuncel 1996: 31.

³⁷ Sırrı Erinç, "Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, 1957, s. 17.

³⁸ Hayli, *Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi coğrafyası*, s. 46.

³⁹ Talip Yücel, "Fırat Nehri'nin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *A.D.T.C.F Dergisi*, C: 13, Sayı:4, 1995, s. 110-111.

⁴⁰ Hayli, *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, s.47.

oranını arttırmaktadır.⁴¹ Toprak geçirgenliğinin fazla olması deprem riskini arttırmaktadır. Karasu çevresinde 20 km hat boyunca iki kaynak suyu bulunur. Bu kaynak suları drenaj sistemi ile Karasu Nehri'ne dökülmektedir.⁴²

1.1.3. Erzincan İli Toprak Özellikleri

Erzincan Ovası ülkemizde doğal etkilerle toprakların süpürüldüğü sahaların başında gelir. Erzincan Ovası'nda iklim şartlarının oluşturduğu topraklar son derece azdır. İklim, toprak yapısının farklılıklarından dolayı çeşitli yapıda toprak gruplarının oluştuğunu görmekteyiz.⁴³ İlde kumlu ve milli toprakların varlığı fazladır. Var olan bu toprakların yarısından fazlası taşkın alanların altında bulunmaktadır. Taban suyunun yüksek olmasından dolayı tarıma elverişsiz topraklar bulunmaktadır.

Erzincan Ovası'nda mineraller, maddeler ve karbonatların bitkiler için zehirleyici etkisi nedeniyle topraklar tarım yapmaya elverişli değildir. Erzincan ilinde alüvyon, kalüvyon, hidrometrik topraklar genel olarak görülmektedir. Dağlık kesimlerde kaya parçalarından ufalanmış mitoseller görülür.⁴⁴

1.1.4. Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde tektonik kökenli depresyon ve havzalarında İran Turaniyen step elemanları yaygındır. Malatya, Muş, Erzurum, Erzincan havzalarında, Orta Anadolu steplerinde saptandığı gibi otsu bitkiler ilkbahar aylarının orta ve sonlarına doğru havzalarının ısınması üzerine bitkiler yeşerip yağışların azalması ile temmuz aylarında tohumlarını dökerek kurumaktadır. Erzincan Ovası bitki örtüsü bakımından step orman ve sulak alan bitkileri olmak üzere 3 gruba ayrılır. Step vejetasyonu, Karasu oluğu, Tercan ve Çayırılı ilçeleri, arasında yoğun olarak görülmektedir. Bu alanlarda gevan ve yavşan otu bitkileri ağırlıkta görülmektedir. Otsu step bitkileri olarak; gelincik, sütleşen sığır kuyruğu, çalı görülmektedir.

---

⁴¹ Eriñç, Türkiye Akarsu Rejimleri'ne Toplu Bakış, s. 96.

⁴² İbrahim Atalay, "Erzincan İlinin Doğal Güzellikleri", *Erzincan İli Stratejik Planı (1991-2006)*, s. 34-36.

⁴³ Mehmet Kaya, "Erzincan İklim ve Meteoroloji Verileri", *Tesisat Mühendisliği Dergisi*, s. 214.

⁴⁴ İbrahim Atalay, "Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri", *Erzincan İli Stratejik Planı (1991-2006)*,

Erzincan Ovası 2200 m yüksek kısımlarının dışında kalan orman örtüsünün tahribi ile ot örtüsü ile kapanmıştır. Erzincan ilinde bitki örtüsünün temelini oluşturan ormanlara baktığımızda, Meşe Ormanları dağınık bir şekilde il genelinde görülmektedir. Kemah, Refahiye ilçeleri etrafında görülmektedir. Ayrıca yabancı elma, armut ve eriklere de rastlanılır. Sarıçam ormanları Refahiye'nin kuzey eteklerinde ve Esence dağlarında rastlanılır. Erzincan ilinin güney taraflarında Mercan dağlarının ovaya bakan yamaçlarında sarıçam ormanlarına rastlanılır.⁴⁵ Var olan ormanların büyük bir bölümü bozuk ormanlar olmasından dolayı kereste miktarı düşüktür. Bu nedenle Erzincan ilinde ekonomik olarak düşük ölçekli bir yapıya sahiptir. Orman alanlarının doğa ve insanlar tarafından tahribi sonucu orman alanlarının sürekli azalmasına neden olmuştur. Bitki örtüsünün zayıf oluşu erozyonu beraberinde getirmiştir. Bu alanlarda zeminin uygun olmamasından dolayı ağaçlandırma çalışması yapılamamaktadır.⁴⁶

1.1.5. Erzincan İli Madencilik

Anadolu'da maden kullanılması Kalkolitik dönemde azda olsa bakır madeni kullanılmasıyla başlamıştır. Külçeler halinde toplanan madenler günümüzden yaklaşık olarak on bin yıl öncesinde basit eşyaların yapımında kullanılmıştır. Kullanılan ilk maden; bakır, daha sonra bakırın arsenik veya kalay ile karıştırılması ile elde edilen tunç olmuştur.⁴⁷

Demir madeni Anadolu coğrafyasında M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır.⁴⁸ Elâzığ'ın kuzey doğusunda yer alan Karoli bölgesi, Keban bölgesi önemli maden yataklarıdır. Maden işleme tekniklerinde Doğu Anadolu bölgesinde önemli gelişmeler olmuştur. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar ile erken tunç çağı dönemindeki tabaka katmanlarında madencilik ticarete dönüştüğü

---

⁴⁵ Atalay, Erzincan İlinin Doğal Özellikleri, s. 35-36.

⁴⁶ Hayli, Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, s. 53.

⁴⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ankara 2011, s.13.

⁴⁸ Savaş Özkan, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2 1000 yılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Türk Tarih Kurumları Yayınları, Ankara 2006, s. 18.

anlaşılmıştır. Norşun Tepe'deki yerleşme yerinde maden işleme fırınlarına, odaların tabanında cürufa ve maden işleme potalarına rastlanılmıştır.⁴⁹

Maden bölgesi bakımından Erzincan iline bakacak olursak Kemah Vadisi içinde yer alan ve önemli bir merkez olan İliç ilçesi, maden varlığı açısından oldukça zengin bir bölgedir. İlçe, Doğuda Kemah, batıda Sivas-Divriği, kuzeyde Refahiye, güneyde ise Kemaliye ve güneydoğuda Tunceli-Ovacık ile komşudur.⁵⁰Günümüzde bölgenin en değerli maden varlığı şüphesiz altın yataklarıdır. İliç Çukurdere (Çöpler),Tenör: 1,7 gr/ton Au, Rezerv: 71.600.000 ton toplam rezerv (100 ton metal Au) varlığına sahiptir. Demir ve bakır madenlerinin de İliç'te önemli rezerv sahaları bulunmakta ve bölge, demir madeni açısından Sivas-Malatya-Erzincan kuşağı içerisinde yer alır. İliç ilçesinde tespit edilen Fındıklı, Hiğdar ve Yakuplu maden sahalarında tespit edilmiş 875.000 ton demir rezervi bulunmaktadır. Ayrıca ilçenin Çöpler ve Yakuplu köylerinde malahit, kalkopirit, azurit ile birlikte zuhur halinde bakır madeni bulunur. İliç ve Tercan ilçelerinin manganez rezervleri Türkiye toplam rezervlerinin %9,5'ini oluşturur. Bundan başka ilçede asbest, bakır, jips, krom yatakları bulunmaktadır.⁵¹

Doğu Anadolu yüzey araştırmaları kapsamında A. Ceylan ve ekibi il genelinde çok sayıda maden eritme potaları tespit etmiştir.⁵² Erzincan ilinde yapılan çalışmalar sonucunda madenciliğin önemli bir yapıya kavuştuğu görülmüştür.

Erzincan'da özellikle Urartu madenciliği açısından incelenmiş önemli maden sahalarına da değinecek olursak Maden Kalesi Maden Ergitme Sahası, Demir Mağara Maden Ocağı ve Kurtderesi Maden Ergitme Sahası maden işleme merkezleri olma açısından oldukça önemlidir. Bu merkezler hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse ilk olarak;

---

⁴⁹ H. Z. Koşay-K. Turlan, "Erzurum-Kars Kazısı Raporu", *Belleten Dergisi*, C:23, s. 91.

⁵⁰ Fevzi Şahin-Hayati Doğanay, "Geçmişten Günümüze Kuruçay (İliç-Erzincan)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 5, 2001, s. 361; Adem Başibüyük, *Kemah İlçesinin Coğrafyası*, Ankara 2004, s. 1 vdd.; Adem Başibüyük, "Demiryoluna Bağlı Olarak Kurulan Bir İlçe Merkezi: İliç (Erzincan)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 11, S. 15, 2006, s. 254.

⁵¹ http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Madenler.pdf.

⁵² İbrahim Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, 2016, 955-969.

1- Maden Kalesi Maden Ergitme Sahası: Erzincan ili, Tercan ilçesine bağlı Fındıklı köyünün 4 km güneyinde yer almaktadır. Bu sahanın, Urartu döneminde bölgenin maden ihtiyacını karşılamak için kullanıldığı düşünülmekte ve Maden Ocağının bulunduğu yerde bol miktarda cüruf yığınları yer almaktadır.⁵³

2- Demir Mağara Maden Ocağı: Bölge halkı tarafından Demir Mağarası olarak adlandırılan merkez Kurtderesi Maden Ergitme Merkezi'ne kuş uçuşu 2 km kadar mesafede bulunmaktadır.⁵⁴

3- Kurtderesi Maden Ergitme Sahası: Kurtderesi Maden Ergitme Sahasının, 2014 yılı yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz ve yukarıda da bahsettiğimiz Demir Mağara demir madeni sahası ile arasında 2 km kadar bir mesafe bulunmaktadır. Geniş bir alana yayılan cüruf yığınının üzeri metrelerce toprak örtüsü ile kaplanmış durumdadır. Bu merkezin özellikle Demir Çağı'nda, M.Ö 8. yüzyıldan itibaren bölgede hâkim olduğu bilinen Urartular döneminde direk veya dolaylı olarak bağlı beylikler aracılığı ile işletildiğini doğrulayan verilerin olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

MTA Genel Müdürlüğü Erzincan ilinde önemli çalışmalar yapmıştır. Kurum tarafından değerlendirme sonucunda hazırlanan envanter kapsamında madenler, endüstriyel hammaddeler tarafından ortaya koyulmuştur. Bölgede görülen farklı jeolojik yapı, önemli madenlerin görülmesine ve zengin bir maden çeşitliliğine neden olmuştur. Erzincan ilinin en önemli maden yatağı Kop Dağı Krom Cevher Alanı'dır. Erzincan ili Tercan ilçesi, Refahiye, Üzümlü, Çayırılı yörelerinde krom yatakları mevcuttur. Demir bakımından Erzincan ilini inceleyecek olursak Kemaliye,

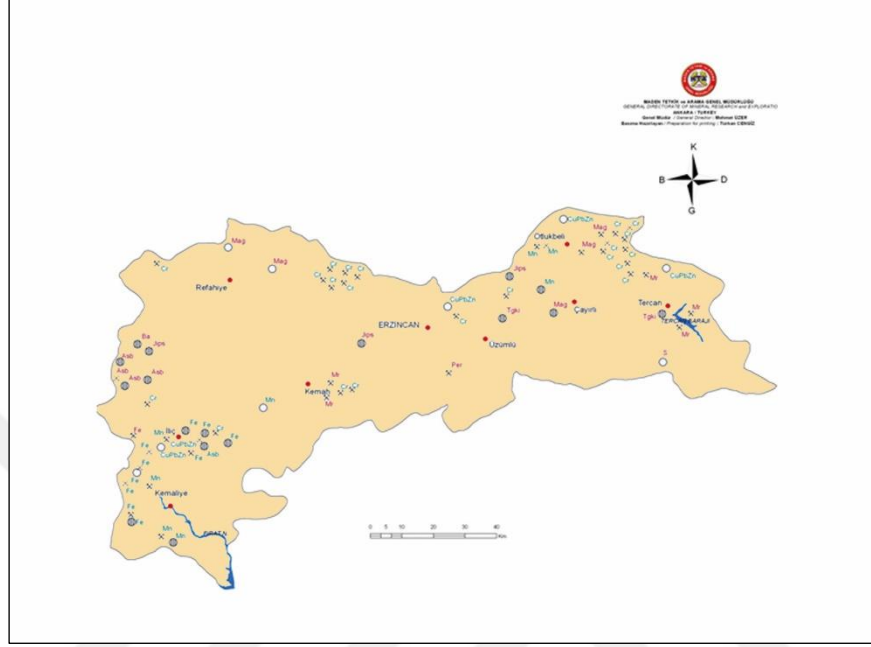
---

⁵³ Akın Bingöl-Alpaslan Ceylan vd., "2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (27/2), Ankara 2010, s.382-383; Yavuz Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, s.155; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 94-96; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)", s. 958; İbrahim Üngör, "Erzincan ve Çevresinde Urartu Dönemi Madencilikine Dair Yeni Görüşler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara (Baskıda), s. 922 vdd.

⁵⁴ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 384; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)", s. 958; Üngör, "Erzincan ve Çevresinde Urartu Dönemi Madencilikine Dair Yeni Görüşler", s. 922 vdd.

⁵⁵ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 395; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)", s. 958; Üngör, "Erzincan ve Çevresinde Urartu Dönemi Madencilikine Dair Yeni Görüşler", s. 922 vdd.

Bizmişen, Çatlı-Kurudere ve İliç-Akdoğdu demir yatakları ve Çatlı Sultan Murat, Fındıklı deresi Demir maden sahalarıdır.⁵⁶

Harita 1: Erzincan Maden Haritası

1.2. Kemah ilçesi Genel Coğrafi Özellikleri

Kemah ilçesi, Erzincan ilinin 51 km güneybatısında Alp-Himalaya kıvrım sisteminin güney kanadını oluşturan Torid Orojenik kuşağının kuzeyindeki Munzur Dağları'nın kuzey eteklerinde yer almaktadır. Mesozoyik yaşlı metamorfik kireçtaşından meydana gelen Munzur Dağları, tarih boyunca Kemah'a büyük önem kazandırmış olup kalenin oluşumunda da çevrenin jeolojik yapısını meydana getiren kireçtaşının rolü büyüktür⁵⁷. Tarihi süreç içerisinde Kemah'a önemli değer kazandırmış olan Kemah Kalesi'nin oluşumunda kireçtaşının önemi çoktur. Günümüzde kalenin bulunduğu alan içerisindeki killi toprak yapısının 100 m derinliğinde erimesi sonucu duvar görünümüne sahip derin bir vadi yapısını ortaya çıkarmıştır. Kemah Kalesi'nin denizden yüksekliği 1100 m'dir. Ayrıca kaleye ulaşım

⁵⁶ http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Madenler.pdf

⁵⁷ Adem Başibüyük, *Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah Kalesi*, Erzincan 2004, s.356-357.

sonradan yapıldığı anlaşılan bir giriş yolu mevcuttur. Görüldüğü üzere Kemah kalesi özellikle kara da meydana gelen mücadele için önemli bir stratejik merkez yanında oldukça önemli bir savunma kalesidir.

Kemah, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat Bölümünde yer almakla birlikte, Fırat'a bağlı olan Karasu ırmağının açmış olduğu Kemah Boğazı'nın güney eteğinde kurulmuştur.⁵⁸ Erzincan'ın en büyük ilçelerinden olup yüzölçümü 2298 km²'dir. Sınırları; doğuda Karadağ, batıda Atma Boğazı, kuzeyde Dumanlıdağ, güneyde ise Munzur Dağları bulunmaktadır.⁵⁹ İlçenin doğu sınırını belirleyen Karadağ üzerinde akarsu aşındırmasına bağlı olarak vadiler meydana gelmiştir ki bunların en önemlisi Kemah'ın kuzeydoğusunda bulunan Kömür Çayı Vadisi'dir.⁶⁰

Kemah'da kalkerli yapıya bağlı olarak Karasu Vadisi üzerinde ve Karasu'yu besleyen akarsuların kavuşma noktalarında kanyonların varlığı görülmektedir. İlçe merkezinin doğusunda bulunan Tanasur Dere ve batısındaki Hani Dere ile ilçeye bağlı Mermerli Köyü'nün batısındaki Güvercinlik Dere kanyon vadilerin meydana geldiği alanlardır. İlçede uzunlukları 300 m ile 2000 m arasında değişen ortalama 100 m yükseklikleri olan 7 kanyon vadi bulunmaktadır.⁶¹

Karasal iklimin etkisini gösterdiği Kemah'ta yıl içerisindeki ortalama sıcaklık 10,8 °C, yıllık yağış miktarı ise 360 mm civarındadır. İlçe bu özelliği ile Türkiye'nin en az yağış alan yerlerinden birisidir. Ayrıca ilçenin eteğinden batıya doğru akan Karasu Irmağı, taşıdığı su miktarı göz önünde bulundurulduğunda bölgenin en büyük ve oldukça önemli bir akarsuyudur. Karasu Irmağı, kaynağını Erzurum Ovası'nın kuzeybatı kısmında yer alan Dumlu Dağı'ndan almaktadır.⁶² Fırat Nehri'nin en uzun ikinci kolu olma özelliğini taşıyan Karasu Irmağı, kuzeydoğu-güneybatı yönünde akarak Aziziye (Ilıca), Çat, Aşkale, Tercan, Üzümlü ve Kemah ilçelerini takip ederek Elazığ ili sınırları içerisinde Murat Nehri ile birleştikten sonra Fırat nehrini

---

⁵⁸ Başibüyük, *Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah Kalesi*, s.355.

⁵⁹ Adem Başibüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, Ankara 2004, s. 1 vdd.

⁶⁰Başibüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 21.

⁶¹ Başibüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 9-10.

⁶² Selahattin Polat, "Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 7; Ceylan-Üngör, Eskiçağ Erzincan Kaleleri, s. 17.

oluşturur.⁶³ Güneydeki Munzur dağlarından kaynağını alan irili ufaklı dereler, Karasu Irmağını besleyen önemli akarsulardır.⁶⁴ Bundan dolayıdır ki kaleye bağlı olarak kurulmuş olan yerleşmenin gelişmesinde temiz su kaynaklarının oldukça önemli bir değere sahip olduğu anlaşılır.⁶⁵

Toprak yapısına baktığımızda Erzincan genelinde olduğu gibi Kemah ve çevresinde kahverengi toprak, Karasu vadi tabanına yakın yerlerde ise azonal ve kolüvyal topraklar görülmektedir.⁶⁶

Doğal bitki örtüsünde ise, Munzur Dağları'nın kuzeyinde meşe ve ardıç ağaçlarından oluşan ormanlar görülür. Karadağ'ın kuzeyinde meşe, ardıç ve sarıçam güneyinde Uluçınar Köyü'ne kadar devam eden ormanlar ile kuzeyde batı yöndeki uzantılarıyla Üçkardeşler ormanları Kemah ilçesinin ormanlık alanlarını oluşturmaktadır. Karasu ve diğer akarsu kenarlarında söğüt, kavak, iğde, ılgın, böğürtlen, akasya ve sarmaşık gibi bitki türleri yoğunluk kazanmaktadır.⁶⁷

1.2.1. Kemah Yol Ağı

Karasu Havzası içerisinde yer alan Kemah, özellikle Karasu'yu takip eden kuzey-güney istikametinde önemli bir kavşak görüntüsündedir. Erzincan istikametinden Karasu'yu takip ederek güneye doğru İliç, Kemaliye ve Malatya'ya ulaşılmaktadır. Kemah Köprüsü'nü geçerek kuzeye doğru uzanan karayolu Refahiye ilçesine, güneybatı yöndeki İliç karayolundan ayrılan tali bir yol ile Tunceli'ye ve batıya doğru da Kuruçay üzerinden Divriği'ye ulaşılmaktadır.⁶⁸ Tarihi devirlerden itibaren önemli yol güzergâhlarında yer alan Kemah, bölgeyi dışarıya bağlayan

---

⁶³Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihi*. İzmir, 2000, s. 43 vdd.; Günaşdı, "Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 16.

⁶⁴ Başbüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 50-52.

⁶⁵ Başbüyük, Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah, Kalesi, s.357.

⁶⁶ Başbüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 59-61.

⁶⁷ Başbüyük, *Kemah İlçesi'nin Coğrafyası*, s. 65-69.

⁶⁸ Muhammet Lütfü Kındığılı, "Ortaçağdan Günümüze Kemah Ve Köylerindeki Kültür Varlıkları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum 2015, s. 21.

Sivas'tan Kars'a kadar ulaşan demir yolu yanında Kemah-Erzincan karayolu oldukça önemli bir yere sahiptir.⁶⁹

Ayrıca Kemah tarihi kısmında daha detaylı bir şekilde verdiğimiz Kemah ilçesi, Hayaşa döneminde ismi Hitit kaynaklarında geçen Kummuha'nın buraya lokalize edildiği görülmüştür. Kemah ilçesinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen Kemah Kalesi ve Taşbulak Kalesi'nin Hitit-Hayaşa mücadelesinde önemli görevler üstlenmiş olma ihtimali olduğu düşünülmekte ve bu kale Erzincan'dan güneye doğru açılarak Elazığ bölgesine, oradan da daha güneye Mezopotamya'ya kadar ulaşan tarihi doğal yol üzerinde bulunmaktadır.⁷⁰

1.2.2. Kemah Tarihi

Kemah'ta yapılan araştırmalar neticesinde yerleşim tarihinin başlangıcı sayılabilecek herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bilim insanları tarafından yapılan tarihi araştırmalar sonucu, Kemah İlçesi ve çevresinin yer aldığı bölge tarihinin Paleolitik Çağ'a (yontma taş devri) kadar gidebileceği ortaya konmuştur.⁷¹ Ayrıca, doğudaki Erzincan ovası ile Erzurum'da yapılan kazılar sonucu elde edilen arkeolojik bulgular, bölge tarihinin M.Ö. 4000-3000 yıllarına kadar dayandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁷² Asur ve Hititler'e ait çivi yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerde Kemah'ın, M.Ö. 2000'li yıllarda Doğu Anadolu'da henüz kurulmakta olan küçük bir feodal beyliklerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.⁷³ M.Ö. 15. yüzyıla ait Hitit Devleti'ne ait kaynaklardan Kemah'tan

---

⁶⁹ H. Yazıcı, A. Başbüyük, "Kemah (Erzincan) Tuzlaları", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:33, 1998 s.53-78; Duygu Canan, "Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2019, s. 82-83.

⁷⁰Ceylan-Üngör, Eskiçağ Erzincan Kaleleri, s. 149; Canan, "Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları", s. 114.

⁷¹Hamit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, 50. Yıl Armağanı: Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1979, s. 42.

⁷² İsmail Kılıç Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Bulleten Cilt: VIII*, Ankara 1944, s. 661-662

⁷³İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yay. XIV. Dizi, Ankara 1990, s. 2.

Kumaha olarak adlandırılmakta, ve Kemah kalesi için Hititler'in Hayaşalar üzerine seferler düzenlediğini belirtmektedir⁷⁴.

Hayaşalar'ın siyasi ve askeri yönetiminden sonra, Kemah'ta Urartular, İskitler ve Kimmerler, Medler, Persler ve Romalılar'dan sonra Bizanslılar'ın yaşadığı metinlerden anlaşılmaktadır. Roma İmparatorluğunun dağılmasıyla birlikte Kemah, M.S. 10. yüzyıla kadar Arsak Devleti'nin yönetimi altına girmiş önemli şehirlerinden biri olmuştur. Ani ismiyle adlandırılan Kemah, aynı zamanda kutsal bir şehir özelliğine sahiptir. Zamanla Kemah şehiri Camacha (Kamaçha-Ani) adlarını almıştır.⁷⁵

Kemah, 379-678 yılları arasında bölgenin kontrolü Bizanslıların egemenliğine geçmiştir. Bu dönem içerisinde yazılı kaynaklar Kemah ilçesinden Theodosiopolis olarak ifade eder. İslâmiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte bölge Arapların akınlarının hedefi haline gelmiştir. Bölge Türklerin yönetimi altına girinceye kadar, Araplar ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirmiştir⁷⁶. Arap kaynaklarında Kemah, Kamah, Kemh ve Kamh şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁷

Kemah, Malazgirt Zaferi'nden (1071) az bir süre sonra toprakları Türklerin eline geçmiştir. Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferinin ardından çeşitli bölgelere komutanlar gönderirken, Erzincan-Kemah-Şarkîkarahisar (gebinkarahisar) taraflarına Emir Mengücek Gâzi'ye iktâ ederek bu bölgelerin fethine yöneltmiştir. Bu sebeple Kemah-Erzincan bölgesini ele geçiren Emir Ahmet Mengücek Gâzi (1072-1114) Mengücek Beyliği'ni kurması sonucu ve sağlam bir kaleye ihtiyaç duyması sebebiyle Kemah'ı kendisine merkez yapmıştır.⁷⁸

Mengücek Beyliği'nin yönetiminde 1228 yılına kadar devam etmiş olan Kemah, daha sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin askeri ve siyasi yönetimine

---

⁷⁴ Tahir Erdoğan Şahin, *Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde Erzincan Tarihi*, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yay. No: 1, Erzincan 1985, s. 145; H. Yurttaş-H. Özkan vd., "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı(34/3)*, Ankara 2013, 461-462; Ceylan-Üngör, Eskiçağ Erzincan Kaleleri, s. 237 vdd.; Alpaslan Ceylan, "Refahiye Eskiçağ Araştırmaları", *Refahiye Araştırmaları Sempozyumu*, 2019, s. 442.

⁷⁵ Şahin, a.g.e., s. 146.

⁷⁶ Miroğlu, a.g.e., s. 3.

⁷⁷ Şahin, a.g.e., s.147.

⁷⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay. No: 27, İstanbul 1973, s. 55-58.

geçmiştir. Köseadağ Savaşı (1243) ile birlikte Moğolların istilâsına uğramış olan bölge 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sırasıyla Kemah Eretna Beyliği, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türkmen topluluklar arasında sürekli yer değiştirmiştir. Daha sonra 1503 yılında Kemah ve çevresi Safeviler'in yönetimi altına girmiştir.⁷⁹ Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim Çaldıran (1514) savaşını kazanması sonucu Doğu Anadolu Osmanlı Devletinin hâkimiyet altına girmiştir. Sürekli hareket alanı olan bölge tarihinden anlaşılacağı üzere, Kemah'ın stratejik özelliklere sahip olması ve hâkimiyet alanının yüksek olması dolayısıyla çeşitli devletler, milletler arasında sürekli el değiştiren bir bölge konumunda yer alır.⁸⁰

---

⁷⁹ Miroğlu, a.g.e., s. 6.

⁸⁰ Miroğlu, a.g.e., s. 7-8.

II. BÖLÜM

BÖLGE TARİHİ

2.1. Erzincan'ın Tarih Öncesi ve Tarihi Dönemleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan Arkeolojik kazı çalışmaları Erzurum, Erzincan, Kars ve Ardahan bölge tarihi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Kazılar ve araştırmalar Erzurum, Van ve Malatya gibi illerde özellikle yoğunlaşmıştır.

Erzurum İli sınırları içerisinde Pulur⁸¹, Güzelova⁸², Sos Höyük⁸³ ve Karaz Höyük'te⁸⁴ H. Z. Koşay ve Vary tarafından yapılan kazılar gerçekleştirilmiştir.

---

⁸¹ Charles Allen Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". AS 8. London 1958, s. 164 vdd.; Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur Kazısı, 1960", TAD, Sayı:11, Ankara 1962, s. 25; Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)", *Atatürk Konferansları I*, 1964, s.91; Hamit Zübeyr Koşay-Hermann Vary, Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara 1964, s.5; Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *Türk Tarih Kongresi (8)*, 1979, s. 83; Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, s.12; Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", s. 47; Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", s. 170; Semih Güneri, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", TAD, Sayı:XXX, Ankara, 1992, s. 153; Ceylan, "1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", s. 182; Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 168; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.81; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 146; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s.477.

⁸² Koşay, "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)", s.91 vdd.; Hamit Zübeyr Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara 1974, s. 54; Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", s. 83; Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, s. 33; Ceylan, "1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", s.182; Günaşdı-Bingöl, "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 4; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 138; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 159.

⁸³ Antonio Sagona, "The Caucasion Region in The Early Bronze Age", *BAR İnternational Series (Part I/3)*, Oxford 1984, s. 248 vdd.; Antonio Sagona-Claudia Sagona-Hilmi Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report", AS, Issue: 45, London 1995, s.193-218; Antonio Sagona-Mustafa Erkmen-Claudia Sagona, "Excavations Sos Höyük 1995", *Kazı Sonuçları Toplantısı (18/1)*, Ankara 1997, s.137-143; Antonio Sagona-Mustafa Erkmen-Claudia Sagona, "Excavations Sos Höyük 1996", *Kazı Sonuçları Toplantısı (19/1)*, Ankara 1998, s. 245-250; Antonio Sagona-Mustafa Erkmen-Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1997", *Kazı Sonuçları Toplantısı (20/1)*, Ankara 1999, s. 205-206; Antonio Sagona-Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998", *Kazı Sonuçları Toplantısı (21/1)*, Ankara 2000, s. 143-144; Alpaslan Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages (V)*, Ankara 2005, s. 21-29; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 50; Sagona-Zimansky, Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri "M.Ö. 1 000 000-550", s. 148; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014)*, s. 218.

⁸⁴ Hamit Zübeyr Koşay, "Karaz Sondajı", *Türk Tarih Kongresi (3)*, Ankara 1948, s. 165-169; Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", s. 164 vdd.; Hamit Zübeyr Koşay-Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten*, Cilt: XXIII, Sayı: 91, Ankara 1959, s. 349-361; Mahmut Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, *Atatürk*

Yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkan buluntuların önemli bir kısmını İlk Tunç dönemi kültürüne ait olan Karaz Kültürü'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Erzurum Ovası'nda Erzurum Müze Müdürlüğü adına yapılan ve kazı başkanlığını Prof. Dr. A. Ceylan tarafından yürütülen "Pasinler Kalesi Kazısı ve Erzurum Kalesi" kazıları yapılmıştır.⁸⁵

Erzincan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en batısındaki ili olma özelliği taşımaktadır.⁸⁶ 1938 yılında rastlantı sonucu bulunan altın savaşı arabası Urartu prensine ait olduğu anlaşılınca bilim insanları dikkatlerini Altıntepe'ye yöneltmiştir.⁸⁷ Altıntepe de 1959-1969 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmış, elde edilen arkeolojik malzemelerin detaylı incelemeleri T. Özgüç tarafından yapılmıştır.

Erzincan il merkezinin 16 km doğusunda yer alan kale, ova seviyesinden 60m yükseklikte yer almaktadır. Altıntepe olarak adlandırılan bu yerleşim yeri, Erzincan Ovası'nın Sansa Deresi'ne açılan kuzeydoğu ucuna konumlandırılan tepenin genişliği 200 m kadardır. Yapılan ilk dönem ve ikinci dönem kazılarında merkeze ait çok sayıda bölüm ortaya çıkartılmış olup bu yerleşmeler Altıntepe'deki ilk yerleşimin Tunç Çağları'nda başladığını göstermektedir. Bunun en belirgin özelliği ele geçen kazıma çizgili siyah ve açık "Karaz" türü keramiklerin tespit edilmiş olmasıdır.⁸⁸ Ayrıca Urartu dönemine ait kale surları, iç kale kapısı, tapınak-saray, depo binası,

---

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 44 vdd.; A. Semih Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı (VII)*, Ankara 1987, s. 46 vdd.; Pehlivan, "Karaz Kültürü ve Hurriler", s.170; Ceylan, "1998Yılı Erzincan Yüzeysel Araştırması",s.182; A. Semih Güneri, "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Erzurum 2007, s. 271 vdd.; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008)*, s.70; Yavuz Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum 2013, s.144; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (2008- 2014)*,s.477.

⁸⁵ Selma Pehlivan, "Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış", *History Studies*, C:5, S:2, (Mart 2013) , s. 389; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları ı Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008)*, s.24; Oktay Özgüç, "Yok Edilen Tarih; Yollarüstü Kalesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, Erzincan 2019, s. 92.

⁸⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları ı Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008)*, s. 23.

⁸⁷ Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzeysel Araştırması", s.182.

⁸⁸ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları-Excavations at Altıntepe", *Bellekten*, S.98, 1961, 267; Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Regionin TheIron Age", s.21-29; Mehmet Karaosmanoğlu vd., "Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisininin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40.Kuruluş Yılı Armağanı*, Ankara 2014, s. 78.

apadana, güney yamacında ise açık hava tapınağı ile birlikte üç adet örme mezar bulunmaktadır.⁸⁹

1938 yılında defineciler tarafından farkedilen mezarın yağmalanması sonucu geriye kalan ölü hediyeleri Anadolu Medeniyetler Müzesi'ne götürülmüştür. Bu ölü hediyeleri ilk kez **Osten** tarafından incelenmiş ve 1939 yılında yapılan bir kongrede sunulmuştur.⁹⁰ 1959 yılına kadar devam eden kaçak kazılar, 1959 itibaren Altın-tepe'de ilk dönem kazıları Ankara Üniversitesi öğretim üyesi Tahsin Özgüç tarafından başlatılmıştır.

İlk dönem kazılarında Urartu mimarisini ortaya koyan büyük bir tapınak tespit edilmiştir.⁹¹ Üslup açısından Urartu tapınak plânına uygun olan bu Tapınak; avlulu, sütun kaideli, revaklı, olarak inşa edilmiştir. Kare plânlı tapınak 13,80x13,80m, avlusu ile birlikte 27,20x30m ölçülere sahip olup temel duvarları dört tarafından, üç sırataş ile örülmüştür. İyi bir işçilikle yapılan tapınak, köşeleri 50 cm derinliğe sahip çıkıntılı bir biçimde olup kalın duvarları üç sırataştan sonrası kerpiçle tamamlanmıştır. Giriş kısmı güneydoğu duvarının ortasında bulunan kule görünümündeki yapının yüksekliği 14 m olduğu tahmin edilmektedir. Avludan cellaya geçişi sağlayan ikili basamağın her iki yanına mızrak dikmeyi sağladığı düşünülen taş kaideler koyulmuştur. Bu cellaya girişi sağlayan üç tarafı çerçevesi olan girişteki derin eşik taşının arkasında tek kanatlı bir kapı olduğu anlaşılmıştır. Kare planlı olan bu cellanın boyutu 5.20x5.20 m'lik bir odadır.⁹² Odanın zemin toprağı sıkıştırılarak düzleştirilmiştir. Cellanın arka duvarı önünde bir podyum bulunmaktadır.⁹³ Tapınağın sıvalı kerpiç duvarları üzerine renkli resimlerle bezeme

---

⁸⁹ Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", s. 181-192; Mehmet Karaoşmanoğlu, "Altın-tepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı (Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları)*, 2008, s. 69-83.

⁹⁰ Osten H.H. Vonder, "Neue Urartaelsche Bronzeaus Erzincan", *VI. International Kongress für Archaeologi 1939*, Berlin 1940, s. 225-229; Richard David- Barnett-Gökçe Nuri, "The Find of Urartian Bronzes at Altın-tepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies* 3, 121-129.

⁹¹ Tahsin Özgüç, "Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monuments and Wall Paintings", Ankara 1966, s.2-12.

⁹² Mehmet Karaoşmanoğlu, "Yeni Bulgular Işığında Altın-tepe Urartu Tapınağı", *XV. Türk Tarih Kongresi I*, 2010, s. 212.

⁹³ Özgüç, "Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monuments and Wall Paintings", s.4.

yapılmıştır.⁹⁴ Tapınağın batısında tespit edilen odaları Özgüç, tapınak bölümünü mabet-saray olarak değerlendirmiştir.⁹⁵

Altın-tepe Kalesi içerisinde 44x25,30 çapında bulunan apadana ilk dönem kazılarında Özgüç tarafından ortaya çıkarılmıştır.Yapıya ait duvarlar temelde bulunan dört sıra taşve üzerine yapılan kerpiç duvarla yükseltilmiştir. Restorasyon çalışmaları ile ilk kapı girişinin darlaştırılması sonucu yenilenen apadananın girişi, aynı yerden sağlanmıştır. Kapının ön tarafına yapılan ahşap merdiven ile İç kale kapısından iç avluya geçmeyi sağlayan iki adet oda eklemesi yapılmıştır. Ayrıca apadananın ve kapı odaları iç yüzeyleri renkli resimler ile süslenmiştir.⁹⁶ Apadana duvarlarının iç yüzlerini süsleyen figürlü, geometrik ve bitkisel desenli duvar resimlerinden kurtarılabilenler parçalar hâlinde toplanarak kazı deposuna taşınmış ve restoratörler tarafından koruma altına alınmıştır.⁹⁷ M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısına Özgüç tarafından apadana bölümü tarihlendirilmektedir.⁹⁸

Yaşanan büyük depremler sonucu ilk apadana ve apadananın kuzey ve güneybatı kısmında bulunan yapılar zarar görmüştür. Tapınağın güney ve doğu revakları ile avlu duvarları deprem de yıkılması sonucu kalede tamirat yapıldığı da yapılan çalışmalardan anlaşılmıştır. Güneybatı ve kuzey yönünde yapılan tadilat sonucu ilk apadana 6 m genişletilmiştir. Urartu döneminin en büyük apadanası böylece elde edilmiştir.⁹⁹ Genişletilen kısımların 2 m 'lik dolgu alan üzerine yerleştirildiği Karaosmanoğlu tarafından ikinci dönem kazılarında tespit edilmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca yapının güney duvarına bitişik olarak inşa edilen çatısı ahşap

---

⁹⁴ Özgüç, "Altın-tepe I:Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monumentsand Wall Paintings, s.33.

⁹⁵Karaosmanoğlu, "Altın-tepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları", s. 69-83.

⁹⁶ Özgüç, "Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monuments and Wall Paintings, s.14-38.

⁹⁷ Mehmet Karaosmanoğlu-Birol CAN -Halim KORUCU, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı Ve Onarım Çalışmaları", Kazı Sonuçları Toplantısı (28/1), Çanakkale 2006,s.262.

⁹⁸ Mehmet Karaosmanoğlu-Halim Korucu-Mehmet Ali Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*, Ankara 2014, s. 81.

⁹⁹ Mehmet Karaosmanoğlu -Birol CAN -Halim KORUCU, Altın-tepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı Ve Onarım Çalışmaları, *Kazı Sonuçları Toplantısı (27/1)*, Antalya 2005,s.184.

¹⁰⁰ Mehmet Karaosmanoğlu-Halim Korucu-Mehmet Ali Yılmaz, "Altın-tepe-Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Erzincan Valiliği, İl Özel İdaresi Basımı*, Erzincan 2010, s. 5 vdd.

direklerle desteklenen bir de mutfak bölümü eklenmiştir.¹⁰¹ Yenilenen apadanın yangına maruz kalması sonucu tahrip olduğu anlaşılmıştır.

Doğu Roma Dönemi'ne ait bir kilise yapısı 2003 yılında, Altın-tepe'nin ikinci dönem kazılarında Altın-tepe'nin doğu eteğinde ortaya çıkartılmıştır. Bu kilise yapısının doğu-batı yönlü ve 19.60 X 11.30 m. ölçülere sahip olup duvarları 1 m. ene sahiptir. Bazilikal yapı 2x3 sütunlu yapının iç kısmında ise apsis platformu ve güney kısmında küçük bir hücre bulunmaktadır. Geometrik desenler, bitki ve hayvan figürlerini içeren mozaik döşeme yapının tabanında ortaya çıkarılmıştır.¹⁰² Azizlerin resmedildiği yapının duvarlarını süsleyen renkli taş ve altınsuyuna batırılmış camlardan yapılan tek parça, bugün Erzincan Müzesi'nde korunmaktadır. Kilisenin yıkılması sonucu bualanine mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Karaosmanoğlu ve ekibi tarafından bu alanda çevre düzenlemesi çalışmaları yapılmıştır.¹⁰³

Arkeolojik buluntular bakımından Altın-tepe'de çok önemli bilimsel veriler sağlamıştır. Altın, gümüş, tunç, fildişi, demir, pişmiş toprak, taş eserler, gümüş ve tunç kaplama mobilya parçaları, tunç kemerler, çeşitli ahşap mobilya parçaları, tunç kazanlar ve bir savaş arabası bu buluntular arasında yer almaktadır. Altın-tepe'de bulunan üçayaklı ve boğa başlı tutamakları olan büyük tunç kazan Altın-tepe'nin simgesi haline gelmiştir¹⁰⁴

Urartu sanatı açısından fildişi eserler bilindiği üzere çok yaygın olmamasına karşın Altın-tepe'de fildişi sanatına ait eserler oldukça önemlidir. Altın-tepe tapınak alanında ve mezarlarında ortaya çıkartılan aslan heykelleri, grifon motifleri, oyma bir geyik kabartması ile fildişi kakma insan yüzleri, fildişi sanatının nadir bulunan örneklerindedir. Yine Altın-tepe tapınak alanının galerisinde ve girişe çok yakın bir

---

¹⁰¹ Mehmet Karaosmanoğlu-Birol CAN-Halim KORUCU, Altın-tepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı Ve Onarım Çalışmaları, *Kazı Sonuçları Toplantısı (29/1)*, Kocaeli 2007, s. 500.

¹⁰² Karaosmanoğlu, "Altın-tepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları", s.69-83; Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", s. 83-84.

¹⁰³ Tahsin Özgüç, "Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs", *Storehouse and Ivories*, Ankara 1969a, s. 18-27; Mehmet Karaosmanoğlu- Mehmet Ali Yılmaz, "Altın-tepe Kalesinden Günümüze Yansımalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/25, 2013, s. 275-282.

¹⁰⁴ Özgüç, "Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs", s. 47-49; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, s. 147.

konumda ortaya çıkartılan oturur vaziyetteki aslan heykelciği önemli eserler arasında yer almaktadır. Bu heykelcik sadece 10 cm boyundadır. rktc bir yüz ifadesi olan aslan, başı sola dönük ve hırlar vaziyette yapılmıştır. Ağzı açık ve dişleri belirgin, burun kırışıklıklarının iki yanında palment motifi şeklindeki çizgiler, badem biçimli gözler bu aslan heykelinin görsel özellikleridir. Aslan heykelciğinin alt kısmında bulunan delik, bu heykelciğin başka bir eşyayı süslemek için tasarlandığını göstermektedir. Tapınağın aynı yerinde bulunan başka bir fildişi aslan heykelciği, diğerinden farklı olarak karnı üstüne yatmış vaziyette ve n pençelerini ileriye doğru uzatmış bir şekilde yapılmıştır. Gözleri badem, burun kırışıklıkları palment motifi biçiminde tasarlanmıştır. Aslanın üç ayaklı bir sehpanın ayaklarını süslemek için tasarlandığını düşünülmektedir.¹⁰⁵

Aslanlar ile aynı yerde bulunan ve kakma tekniği kullanılarak yapılan iki fildişi insan yüzü, alın boyunca uzanan ince kaşlar ve badem biçimli çekik gözler ile detaylandırılmıştır. Gz bebekleri kakma tekniği ile şekillendirilmiştir. Bunların dışında, kutsal ağaç motifi, heykel parçaları, ss unsurları ve güneş kursları gibi farklı fildişi eserler de Altın-tepe kazılarında elde edilen ender fildişi buluntuları arasında yer almaktadır.¹⁰⁶

Altın-tepe'nin en önemli özelliklerinden biri de, günümüz modern yerleşimlerinin öncülü olacak nitelikte olan ve temizlik kültürü ile ilgili maddi buluntular ve yapılan tespitlerdir. Kalede yapılan kazı ve detaylı çalışmalar, daha kale yapılmadan kalede bir kanalizasyon ve tuvalet plnının oluşturduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

Mimari yapıların altından geçecek şekilde yapılan Kanalizasyon sistemi, doğuya ve batıya doğru plnlanmıştır. Tapınağa bir metre mesafeden başlayan kanalizasyon şebekesi batıdaki oda yapılarının altından geçirilerek i surların dışına

---

¹⁰⁵ zg, "Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs", s. 47-49; ilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 147.

¹⁰⁶Ceylan, "1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", s. 181-192; Karaosmanoğlu-Yılmaz, "Altın-tepe Kalesinden Günümüze Yansımalar", s. 276; Günaşdı, "Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 167-168; Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım alışmaları2003-2013", s. 81.

¹⁰⁷ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım alışmaları2003-2013", s. 81.

kadar uzatılmıştır.¹⁰⁸

Zemin altından güneye doğru giden kanalizasyonun, ilk kısımlarında andezit taşların “U” şeklinde oyularak, devam eden kısmında ise taşlardan oluşan örgü sistemi ile oluşturulduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Bu sistem, ilk örneği Altın-tepe’de tespit edilen “alaturka” olarak tanımlanan tuvalet taşının bulunduğu yerin atık sularını da alacak şekilde tapınaktan gelen kanalizasyona bağlanmıştır. Bu kanal, zemini çakıl taşı ile döşenmiş olan havuzun da altından geçirilip sur dışına çıkarılarak ilk dönem apadanasının kuzeyindeki mutfaktan gelen kanalizasyon ile birleştirilmiştir. Aynı bir kanalizasyon hattı da iç kalenin girişinin önündeki iç avlunun orttasından başlayarak kale kapısının altından geçirildikten sonra doğuya doğru yönlendirilmiştir¹¹⁰ Tuvaletle aynı yerde kanalizasyon sistemine bağlı bir de 80x65 cm ölçülerinde banyo/çağ taşı bulunmuştur.¹¹¹

Altın-tepe’de yapılan ikinci dönem kazılarında apadananın kuzeybatı duvarına bitişik bir konumda 6x16 m ölçülerinde bir mutfak tespit edilmiştir. Mutfağın içinde iki adet tandır, bir ocak, dört pitos bulunmuştur. Ayrıca mutfak odasının güneybatı ucundan başlayan bir kanalizasyon da tespit edilmiştir.¹¹²

Ayrıca ilk dönem kazılarında açığa çıkarılan, mabet sarayın batısındaki ikamet odalarının bitişiğindeki alan, Özgüç tarafından avlu olarak yorumlanmıştır.¹¹³ İkinci dönem kazılarını yapan Karaosmanoğlu, burada yaptığı sondajda su geçirmeyen bir kil tabakası ve üzerinde yumruk büyüklüğünde taşlar olmasından dolayı bu alanı

---

¹⁰⁸ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013”, s. 81.

¹⁰⁹ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013”, s. 81.

¹¹⁰Ceylan, “1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, s. 181-192; Karaosmanoğlu-Yılmaz, “Altın-tepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, s. 176; Günaşdı, “Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 167-168.

¹¹¹Karaosmanoğlu-Yılmaz, “Altın-tepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, s. 176.

¹¹² Tahsin Özgüç, *Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monumentsand Wall Paintings*, Ankara 1966, s. 8.

¹¹³ Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Ali Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları-Tapınak ve Batı Odalarındaki Çalışmalar”, 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, Ankara 2009, s.122; Mehmet Karaosmanoğlu, “Erzincan Altın-tepe Kalesi-Erzincan Altın-tepe Fortress”, *Urartu, Doğu’da Değişim-Transformation in the East*, (edt. K. Köroğlu-E. Konyar), İstanbul 2011, s. 368.

başka Urartu saraylarında görülmeyen havuz yapısı olarak değerlendirmiştir.¹¹⁴ Bu tespit de Altın-tepe’de yüksek bir refah seviyesi ile yaşandığını göstermesi açısından son derece önemli olmuştur.

Altın-tepe’nin günümüze kalan ve kazılarla ortaya çıkarılan en önemli özelliklerinden biri de 13.50x5.50 m boyutlarında bir havuzun bulunmuş olmasıdır. Bu havuz ilk dönem kazılarında taş döşeli avlu olarak değerlendirilmiş¹¹⁵ fakat ikinci dönem kazılarında yapılan incelemeler ve detaylandırılan kazılar sonucunda buranın bir havuz yapısı olduğu anlaşılmıştır. Havuzun derinleştiği kısımda, zeminin altının 70 cm kalınlığında bir kil tabakası ile doldurulmuş olduğu anlaşılmıştır. Eğimli kenar ile havuz duvarları ise kil ve tuz karışımı bir çamurla kaplanarak üzerine yumruk büyüklüğünde taşlar örülmek suretiyle yapı tamamlanmıştır.¹¹⁶

Neredeyse bütün Urartu saray yapılarında görülen depolar Altın-tepe’de de bulunmaktadır. Altın-tepe’nin kuzey iç duvarlarının dışında iki odalı depo binası yer almaktadır. Depo binası ilk dönem kazılarında tespit edilen yapılardandır. Depo odası, 15.80x10 m ölçülere sahiptir. Oda içerisinde ağaç direkleri taşıyan dört adet kaide bulunmaktadır. Bu kaideler Urartu dönemine aittir. Son derece düzgün bir işçilik ile yapılmıştır. Temeli taş örgü ile yapılan duvarlar kerpiçten yapılmıştır. Oda içinde altı sıra halinde dizilmiş 60 adet erzak küpü tespit edilmiştir. Küplerin kalın bir biçimde yapılmış olan ağızları dışa dönük olarak yapılmıştır. Ayrıca küpler silindirik boyunlu, yumurta gövdeli ve düz diplidir. Omuz kısımlarında ve gövde ortalarında kalın destek kuşakları yer almaktadır. Bu Küplerin tamamı kırmızı astarlı, kalın cidarlı ve perdahlı olarak yapılmıştır.¹¹⁷ Pitoların bazılarında kazıma tekniği ile

---

¹¹⁴ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013”, s. 79.

¹¹⁵ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013”, s. 80.

¹¹⁶ Özgüç, “*Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs*”,s.5.

¹¹⁷Karaosmanoğlu, “Erzincan Altın-tepe Kalesi-Erzincan Altın-tepe Fortress”,s. 368; Mehmet Karaosmanoğlu,“Erzincan-Altın-tepe Urartu Kalesinden Günümüze Yansımalar”,*AktüelArkeoloji Dergisi* 30, Kasım-Aralık 2012, 122-125; Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013”, s. 80.

yapılmış hiyeroglifler görülür. Bazılarının ise üstünde kabartma hilal motifi olduğu görülmüştür.¹¹⁸

Altın-tepe’de yöneticilere ait mezarlarda tespit edilmiştir. Urartulu yöneticilere ait bu mezarlar kalenin güneydoğu eteklerinde bulunmaktadır. Mezarlar yeraltına örülerek yapılmış odalardır. Mezar odalarının ikisi kaçak kazılarla ve biri ilk dönem kazılarında T. Özgüç tarafından tespit edilmiştir.¹¹⁹

Özellikle 3 nolu mezar odasında bulunan in situ iskeletler, Urartu ölü gömme geleneklerini aydınlatacak niteliktedir.¹²⁰ Mezar odalarının ilk ikisi defneciler tarafından soyulmuş olsa da gözden kaçan önemli eserleri geride bırakmışlardır. Bunlar arasında: 1 nolu odada “Kilikya Kralı Urikki” yazan tunç kap, çanak-çömlek, ağaç mobilya parçaları ve bir çocuk iskeleti bulunmuştur.¹²¹ 2 nolu odada; süs eşyalarından anlaşıldığına göre bir kadın iskeleti, insitu ele geçen diğerleri ile birlikte Urartu ölü yerleştirme geleneğinin aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır.¹²² 3 nolu oda ise ilk kez T. Özgüç tarafından açılmıştır. Bu odada da oldukça ilginç, Urartu kültürünü aydınlatıcı buluntular ele geçmiştir. Bunlar: Dört ayaklı ahşap bir masa, dört çift tunç bilezik, ağaçtan bir kerevet, pişmiş toprak kaplar, iki ucu aslan başı biçimli 17 cm uzunluğunda som gümüşten yapılmış bir çubuktan oluşmaktadır. Bu çubuk masayı süsleyen bir parçadır. Bu odanın diğer bir buluntusu da üzerinde “Rusa oğlu Argiști” yazan bir tunç kaptır. Her örgü mezar odasında çok sayıda sandalye, taht ve masa da bulunmuştur. Sandalyeler arkalıksızdır. Sandalye ve masaların ağaç kısımları maden parçalarla kaplı olarak yapılmıştır. Mobilyaların çoğunun ayak kısımları aslanpençesi ve boğa ayağı biçiminde yapılmıştır. Ağır tunç dökümlerden yapılan bu ayaklar günümüze kadar iyi bir biçimde gelmiştir. Mobilya ayaklarının yere basan kısımları koni şeklinde ve gümüşten yapılmıştır. Masaların, tahtların, sandalyelerin köşe kısımları, gümüşten köşe bağları ve bileziklerle süslenmiş ve takviye edilmesi sağlanmıştır. Mobilyaların

---

¹¹⁸ Mehmet Karasmanoğlu-Halim Korucu, “Erzincan Altın-tepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35, Erzurum 2015, s. 36-59.

¹¹⁹ Özgüç, “*Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs*”, s. 34 vdd.; Karasmanoğlu-Korucu-Yılmaz, “*Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013*”, s. 82.

¹²⁰ Özgüç, “*Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs*”, s. 10 vdd.

¹²¹ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, s.74.

¹²² Özgüç, “*Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs*”, s. 11 vdd.

ayaklarının birçoğunun aslan pençesi ile süslenmiş olmasına karşın sadece üç tanesinin boğa ayağı ile süslenmesi, Urartular'da mobilya süslerinde aslan pençesinin çok sevildiğini göstermesi açısından önemli olmuştur.¹²³

Mezar odalarının boyutları, inşa usulleri ve bırakılan ölü hediyelerinin çeşitliliği ve zenginliği mezarların Altın-tepe Urartu soylularına ait olduğu konusunda şüpheye yer bırakmayacak özelliktedir.¹²⁴

Her ne kadar yakın veya uzak çevresindeki tüm yerleşim birimleri, garnizon ve kalelerle korunmuş olsa da¹²⁵ korunması oldukça zor bir ovada ve oldukça az bir yükseltide kurulmuş olan Altın-tepe'nin etrafı çift sur duvarı sistemi ile kuşatılmıştır.¹²⁶ İçte bulunan sur duvar sistemi tepenin düzleştirilmiş kesiminde yapılan yapıları korumuştur. Bu sur duvar sisteminin doğu tarafında tek geçişli bir kapı bulunmaktadır. Dış sur duvar sisteminin batı kesimi kaliteli işçilikle yapılan taşlarla yapılmışken, doğu kesimi ise daha iptidai taşlarla örülmüştür.¹²⁷

Altın-tepe'de 60 yıla yakındır süren kazı ve incelemeler, bu merkezin daha Erken Tunç Çağı'nda yerleşim gördüğünü, özellikle de Urartular zamanında son derece önemli bir yerleşim kültürünün olduğunu ortaya çıkarmıştır. İlk dönem kazıları 1959-1968 yıllarında ikinci dönem kazıları ise 2003 yılında başlamış ve hâlen süren kazılarda Altın-tepe'nin birçok özelliği ortaya çıkarılmıştır. Bu merkez; saray kompleksi, kabul salonları, açık hava mabedi, havuz, kanalizasyon sistemi, mutfak, depo, Urartu kültürüne ışık tutacak kadar değerli buluntuları, çift sistemli sur duvarları, anıtsal mezar odaları ve daha birçok özelliği ile Urartu'nun kuzeybatı ucunda, Urartu Devleti'nin kuzey bölgesini tamamen temsil edecek kadar önemli bir merkezdir.¹²⁸

---

¹²³ Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, s.75.

¹²⁴ Özgüç, "Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs", s. 24.

¹²⁵ Özgüç, "Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs", s. 18-27.

¹²⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır(1998-2008)*, s. 1 vdd.; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır(2008-2014)*, s. 1 vdd.; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 85.

¹²⁷ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013", s. 83.

¹²⁸ Karaosmanoğlu-Korucu-Yılmaz, "Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları2003-2013", s. 83.

Altıntepe’de Urartu dönemine ait olduğu anlaşılan kale kalıntıları mevcuttur. Çalışmalar sonucunda Altıntepe İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ döneminde de insanlar tarafından yerleşim amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır. Ortaçağ döneminde Akkoyunlular tarafından tekrar yerleşim gördüğü, sonrasında terk edildiği tahmin edilmektedir. 1998 yılından itibaren Altıntepe’de Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölüm Başkanı M. Karaosmanoğlu tarafından yürütülen kazı çalışmalarına tekrar başlanmıştır.¹²⁹

Akmezar Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi arkeolojik kurtarma kazıları yapılmıştır. Kurtarma kazısının durum tespit raporunu incelendiğinde: Helenistik Dönem’e ait olduğu görülen keramik parçalarına rastlanılmıştır.¹³⁰ 1998 yılında Kültür Bakanlığının izni ile Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları projesi, A. Ceylan başkanlığında Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illeri ve bu illere bağlı ilçelerde başlamıştır.

2.2. Erzincan Adı

Erzincan ili eski çağlardan günümüze kadar gelen ismi, zaman içerisinde değişerek günümüze kadar ulaşmıştır. Şehrin isminin zamanla değişerek günümüze kadar ulaşmasının iki nedeni vardır. Birincisi Erzincan ilinin bulunduğu jeolojik yapı sebebiyle sürekli deprem kuşağında yer almasıdır. Bu sebepten dolayı Erzincan şehirleşme sürecini farklı farklı aşamalarda tamamlayabilmiştir. Erzincan, coğrafi anlamda sahip olduğu özel konumu sebebi ile tarihin her döneminde çevresindeki çeşitli coğrafyalardan gelen halklar tarafından istilaya uğramıştır. Bu zaman içerisinde istila eden kavimler tarafından iskân da edilmiştir.

Erzincan’ın tarih sahnesine çıkışının İlk Tunç Çağı, yani M.Ö. 3000-2000 yıllarına kadar uzandığı düşünülmektedir. Eskiçağ’dan günümüze kadar Erzincan adı çok değişik şekillerde anılmıştır. Bu isimlerden biri Antik Çağ yazarlarından

---

¹²⁹ M. Karaosmanoğlu-H. Özkan, “Altıntepe Kazısı 2003”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* (26/1), Ankara 2004, s. 128-136.

¹³⁰ M. Görür-H. Ekmen, “Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Akmezar”, *Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi*, Ankara 2005, s. 21.

Strabon'un bildirdiğine göre Aciliscene ismidir. Eskiçağ Ermeni kaynaklarında şehrin adı Eriza veya Ezez şeklinde ifade edilmiştir. Daha sonraki Ermeni kaynaklarında ise Erznkay, Eznkay, Eznka şeklinde geçmektedir. Doğu Roma kaynaklarında da Aringam (arınğan), Arsingan, Erzingan biçiminde kullanılan kentin adı XI ve XII. yüzyıllarda Urfa'da doğup yetişen Urfalı Mateos adı ile bilinen müellif'in Vekayi-Nâme'sinde ise, Erzinga şeklinde ifade edilmektedir. Grekler tarafından Justiniapolis şeklinde anılırken, Arap kaynakları şehrin ismini: Erzencân biçiminde bildirmiştir. Türkler'in Anadolu'yu fethinden sonra Ezirgân olarak anılmış, son olarak günümüz Türkçesine uygun bir biçimde “*Erzincan*” olarak ifade edilmiştir.¹³¹

2.3. Hurri Hâkimiyeti

Ön Asya dünyasının da tarih öncesi dönem içerisinde büyük bir etki bırakan Hurriler kendi öz değerlerinin yanında Mezopotamya'ya ait olan Sümer ve Sami kültüründen de etkilenmişlerdir. Hurriler konusunda en büyük sorun nereden geldikleri konusundaki bilim insanlarının farklı yorumlamalarıdır.

Hurriler'in Doğu Anadolu Bölgesine Kafkaslar üzerinden geldikleri gibi genel bir görüş vardır. Transkafkasya veya Kuzeybatı İran'ın Hurri kültürünün alt yapısı olduğu hakkında genellemeler vardır. Bu ifadeye göre Hurri kültürü kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesine ve Kuzey Suriye'ye kadar yayıldığı yapılan çalışmalarla bilinmektedir. İran ve Transkafkasya'da yapılan Arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular incelendiğinde buluntuların Kalkolitik döneme tarihlendirildiği anlaşılmaktadır. Elazığ bölgesinde bulunan höyüklerde yapılan kazılarda ele geçen buluntuların neolitik döneme ait olduğu anlaşılmıştır. Tunç Çağı dönemine kadar yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır.¹³² Doğu Anadolu bölgesinde erken Hurri kültürünün ortaya çıktığı genel itibarıyla kabul edilir.¹³³

---

¹³¹ Besim Darkot, “Erzincan”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C:4, İstanbul 1978, s. 338-340; Hüseyin Bulut, “1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri'nin Mahalleleri”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s. 22; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 45.

¹³² Serihan Tamer, “Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2010, s.1-2.

¹³³ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992, s. 18.

Arkeolojik araştırmalar ve kazılar sonucunda Doğu Anadolu bölgesinde bulunan buluntuların, Neolitik dönem ve Kalkolitik döneme tarihlenenlerinin Hurri kültürüne ait olduğu tespit edilmiştir. Neolitik, Kalkolitik, Eski Tunç dönemine ait buluntuların varlığı, Anadolu’da tarihi devir ve kültürler arasında bir kopukluğun olmadığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.¹³⁴

Bilim insanları tarafından bu kültürün “Khirbet Kerah”¹³⁵ olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Hurri kültürünü tanımlamaları için Dzhparidze ve Chubinishvili “Kura-Aras”¹³⁶, terimini kullanırken, Piotrovskii ve Krupnov ise “Transkafkasya’nın Neolitik Kültürü”¹³⁷ “terimini tercih etmişlerdir.¹³⁸ M.Ö 4. binde Doğu Anadolu Bölgesi’nde çok yoğun göç hareketi olduğu görülmektedir.¹³⁹

ETÇ kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki görülmesi, özellikle Habur Vadisi’nde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen çivi yazılı tabletlerden anlaşılacağı üzere Hurriler’in, Akkad döneminde var olduğunu ortaya koymaktadır. Hititler’in güçlü kültürlerinin olması ve yayıldıkları bölgeyi ele geçirmelerini hızlandırmıştır. Bu durum Anadolu’da var olan siyasi yapının değişmesine neden olmaya başlamıştır.¹⁴⁰ Hurri siyasi tarihi hakkında bilgileri ticari, siyasi ve askeri ilişkilerini yürütüldüğü kavimlerin yazılı belgelerinden öğrenmekteyiz.¹⁴¹ Assur ‘lu tüccarların Anadolu’nun yerli halkı ile yaptıkları ticaretlerinde tutmuş oldukları yazılı tabletlerinde Hurrice isimlerine rastlıyoruz. Kültepe döneminde Anadolu’da bulunan Mama Kralı Anum Hirbi gibi Hurri isimleri taşıyan prenslerin olduğunu

¹³⁴ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.33.

¹³⁵ G. Ernest Wright, “The Pottery of Palestin from the Earliest Tımer to the End of the Early Bronze Age”, *American Schools of Oriental Research*, Publications of thr Jerusalem School, Archaeology, New Haven, 1937, s.72; Ruth Amiran, “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA”, *Israel Exploration Journal*, Issue: 2, Israel, (1952), s.89-103.

¹³⁶ Boris Alekseevich Kuftın, “An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin”, *Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja (XIIIB)*, 1943, s.92-123.

¹³⁷ Boris Borisoviç Piotrovskii, “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millenium, B.C.”, *VI. International, Conccress of Prehistoric and Proto Historic Sciences*, Moscow 1962, s.7; Eugene Ignatievich Krupnov, “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 1964, s. 31vdd.

¹³⁸ Oktay Özgöl, “Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2007, s.26.

¹³⁹ Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, s. 7.

¹⁴⁰ Özgüç, *Altıntepe Kazıları*, s. 253.

¹⁴¹ A. Ünal-S. Girginer, “Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya”, *Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul 2007, s. 94.

görmekteyiz.¹⁴² Hititçe çivi yazılarında; Hurri ismine rastlamak mümkündür. Hitit çivi yazısının, Babil çivi yazısı üslubuna benzediğini, Hurriler'in aracılığıyla da Hititler'e geçtiği genel bir varsayım olarak kabul edilir. Boğazköy arşivlerinde bu yazı ile yazılmış belgelere rastlanılmaktadır.¹⁴³

Boğazköy metinlerinde Hurriler'in kuruluş ve sonrasında meydana gelen olaylar hakkında çok geniş bilgiler mevcuttur. Yazılan bu metinlerin tümü Hurrice olmadığı gibi dini ve edebi metinler iç içe bulunmaktadır. Puduhepa, Urhi Teşup gibi kral ve kraliçelerin isimlerinin Hurrice olduğu metinlerden anlaşılmaktadır. Boğazköy arşivlerinden Hurriler'in dini kült şehirlerini görmekteyiz. Hurriler Hititler'i dini yönden de etkilemişlerdir. Bu bağlamda Hitit tanrıları arasında önemli olan Hepat ve Teşup'un Hitit panteonunda ön saflarda olduğunu bu tabletlerden elde etmekteyiz. Bu tanrıların Yazılıkaya da Heykelinin olması Geç Hitit döneminde de Anadolu'da Hurri etkisinin olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴

Hititler'in içerisinde artan siyasi kargaşalar ve savaşlar neticesinde özellikle Murşili dönemi sonrasında Anadolu'da Hurriler'in varlığı artmıştır. Kizzuvatna (Adana-Mersin-Çukurova çevresinde) Hurri Devleti'nin kurulduğunu görmekteyiz.¹⁴⁵ Orta Anadolu'nun içlerine kadar yayılmış olan bu devlet, Kuzey Suriye'ye ulaşan Hititler'in bağlantı yoluna müdahale etmiştir.

Hurri kökenli yöneticilerin varlığı Orta Hitit dönemi içerisinde Hititlerin en güçlü olduğu dönem olarak karşımıza çıkmasında etkili olmuştur. Hurri kültür ve medeniyetin Eski ve Orta Hitit döneminde yoğun olduğu görülmektedir.¹⁴⁶

Hurrileri siyasi bir çatı altına toplayan devletin adı Mitanni Devleti'dir. Bu devletin kuruluş tarihi Eski Babil döneminin karanlık çağına denk gelmesi sebebi ile bilinmemektedir. Boğazköy tabletlerinden elde edilen bilgilere göre; Hurri-Mitanni devletinin sınırları, doğusunda Kerkük batısında da Akdeniz'e kadar uzanmaktadır. M. Ö. 1550-1350 yılları arasında Ön Asya'da güçlü bir devlet kuran Hurri-Mitanni

¹⁴² Adil Alpman, "Anadolu'da Hurriler", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara 1998, s.29.

¹⁴³ Turgut Yiğit, "Hurrilerle İlişkin Hititçe Çivi Yazılı İlk Kayıtlar", *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C:24, S:38, 2005, s. 58.

¹⁴⁴ Firuzan Kınal, *Amarna Çağında Hurriler*, İstanbul 1941, s.1030.

¹⁴⁵ Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, s.15.

¹⁴⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul 2002, s.94.

Devleti'nin başkenti bugünkü Urfa Ceylanpınar ile eşleştirilen Vaşşugani şehri olarak tahmin edilmektedir.¹⁴⁷ M.Ö. II. bin yılın ortalarında en güçlü dönemini yaşayan Hurri-Mitanni Devleti, Hitit Kralı "Büyük Kral" Şuppiluliuma'nın güçlü saldırıları sonucu zayıflamış ve zamanla Hititler'e bağlı vassal bir devlet durumuna düşmüştür. Hurri-Mitanni Devleti M. Ö. 1200'lerde bölgeye yapılan Ege Göçleri ile zayıflayarak ortadan kaldırılmıştır.¹⁴⁸

M.Ö. 7. yy'dan sonra Hurriler'in ortadan kaldırıldıkları ve siyasi olarak isimlerine rastlanılmadıkları görülmektedir. Tarih sahnesinden tamamen çekilmediklerini Van Urmiye Gölü çevresinde güçlü siyasi ve kültürel yapı oluşturan Urartu Devleti'nin¹⁴⁹ halkının Hurri kökenli olduğu ve konuştukları dilin Hurri dilinin lehçesi olduğu bilinmektedir.¹⁵⁰

2.4. Azzi-Hayaşa Krallığı

Hayaşa hakkındaki ilk yazılı kaynaklar, Hititler dönemine ait Boğazköy metinleridir. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu tarihin içerisinde Hayaşa halkı önemli bir yer tutar. Bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkması da Hayaşalar'ın Hitit belgelerinde yer almaları etkili olmuştur. Geçmişten günümüze kadar Hayaşa'lar hakkında oldukça sınırlı çalışmaların yapılmasında bölgenin sınırlandırılması ve coğrafyası ile ilgilidir. Azzi ve Hayaşa'nın yeri hakkında, sınırlı sayıda bilim insanı görüş belirtmiştir. Sınırlı sayıda yapılan çalışmalar sonucunda Hayaşalar'dan, Hitit-Hayaşa, Hayaşa-Kaşka bağlamında sosyal, siyasi ve ekonomik olaylar incelenmiştir.¹⁵¹

Erzurum ve çevresindeki ilk dönem kazılarını gerçekleştiren Koşay; Gurney, Mayer ve Cavaignac'ın Azzi-Hayaşa konumu hakkındaki görüşlerini biraz daha genişleterek Hayaşa'nın yerinin Erzurum'da aranması görüşünü savunmuşlardır.

¹⁴⁷ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 41.

¹⁴⁸ Üngör, İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, s. 84; Merve Özyiğit, "Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2017, s. 52-53.

¹⁴⁹ Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri=Lapturi Hakkında

Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları*, S:8, İstanbul 1982, s. 69-114.

¹⁵⁰ Üngör, İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, s.86.

¹⁵¹ Mahmut Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum 1991, s. 15-17.

Özellikle Türk bilim insanı M. Pehlivan hoca bu konu hakkındaki bilimsel düşüncelerini şu şekilde özetlemiştir:

1. Hitit krallarından III. Tuthalya (M.Ö. 1400–1381), I. Şuppiluliuma (M.Ö.1380–1345) ve II. Murşili (M.Ö.1345–1315)'nin Hayaşa toprakları üzerine düzenledikleri seferlerin kuzeydoğu ve doğu yönünde olması.

2. Hayaşa'nın, Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile aynı sınırı paylaşması, ganimet ve yağma amacı güden hemen hemen bütün Hayaşa saldırılarının Yukarı Memlekete yönelik yapılması.¹⁵²

3. Hitit krallarının bu bölgedeki faaliyetleri anlatılırken ısrarla tekrarladıkları yer ve şehirlerin yerlerini belirleyerek, kaynaklarda yer alan bilgilerin, bölgenin jeomorfolojik ve coğrafi yapısıyla uyumunun araştırılması. Dolayısıyla bu fikirleri savunan Pehlivan, Azzi-Hayaşa Krallığı'nın merkezi konumunu Erzurum ve çevresinde olması görüşünü savunmuştur.¹⁵³

Hititler'in ordusunun güçlü olduğu dönemlerde dahi Fırat Nehri, Van Gölü etrafına doğru askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmadıkları, kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında Yukarı Memleket'in etrafında olup, Kaşkalar ile aynı sınır hattını paylaşan Hayaşalılar'ın Doğu Karadeniz sahil şehirleriyle bağlantılı olduğu açıklanabilir. Bunun nedeni de Eski Hitit Devleti zamanından itibaren Orta Karadeniz (Sinop-Ordu arasında kalan) Kaşkalar tarafından iskân edilmiş olmasıdır.¹⁵⁴

Bölgenin coğrafi yapısı göz önüne alındığında Hayaşa topraklarını, Çoruh-Kelkit Vadisi'ne sınırlandırılmaktadır. Lakin Hayaşalılar yukarıda belirtilen toprakların sınırları içerisinde kalmayıp, Hitit Devleti'nde meydana gelen siyasi karışıklıklar ve yönetim boşluklarından yararlanan Hayaşalılar sınırlarını, Hititlerin yönetimi altında bulunan batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-

---

¹⁵² H.Z. Koşay, - K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu", *Belleten Dergisi*, C: 23, S:91, (Temmuz 1959), s. 382; Hakkı Koşay, "Hitit Tapınağı Şamuh Nerededir?", *Belleten Dergisi*, C:9, S:36, 1972, s.461-468; Özyiğit, "Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi", s. 54-59.

¹⁵³ Pehlivan, *Hayaşa*, s.31-33.

¹⁵⁴ Mahmut Pehlivan, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum 1991, s.37.

Samuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır. Doğu Anadolu'dan, güneye doğru yayılan Hurriler'den sonra bölgede önemli bir nüfuz azalması yaşanmıştır. M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına Hurriler, siyasi ve sosyal hayatlarını devam ettirmeyi sürdürmüşler, bunun yanında tarım, hayvancılık faaliyetlerini de devam ettirmişlerdir. Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen ve kuzeydoğu Anadolu'daki yüksek platolarına konaklayan göçerler, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru hızla yayılmayı başarmışlardır. İhtiyar heyeti ve yaşlı bir idareci tarafından yönetilen halklar başlangıçta Hurriler'in hedefi haline gelmişlerdir. M.Ö. II. bin yılın ortalarına kadar bu halkların yaşamlarını rahatsız edecek olaylar meydana gelmediği için, dağınık yaşayan bu halklar, belirli bir idare merkez etrafında toplanma hissi duymamışlardır. Zamanla hem insanı ihtiyaçlar hemde askeri güç oluşturma amacıyla Hitit topraklarına seferler düzenlemişlerdir. Orta Karadeniz kıyı şeridini yerleşmiş olan Kaşkalarla birlikte bu halklar, Hitit'e karşı bir araya gelmişlerdir. Hayaşa ve Kaşka halklarının Hititler'e karşı dost ve müttefiklik olduklarını Boğazköy tabletlerinden anlaşılmaktadır.

Hayaşa-Hitit ilişkileri, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına oturan III. Tuthalya, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili dönemlerinde birçok kez savaş ortamına girilmesiyle beraber başlamıştır. Hitit ordusuna karşı yapılan savaşlarda Hayaşa halkı kendi varlıklarını ve ülkesinin topraklarını korumaya çalışmışlardır. Taraflar arasında tarihe not düşülmüş bir barış antlaşmasının olmadığı ve mevsimlik dönemlerde ordularının karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Les Annales Completes ve Les Annales Decanneles, Goetze tarafından 1933 yılında II. Murşili'nin, resmi yıllıkları olarak ifade eden annalleri yayınlanmıştır.¹⁵⁵

Genel olarak I. Şuppiluliuma 'in yaptığı seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahribata uğramış olması nedeni ile olaylar tam olarak anlaşılamamıştır. Kaşka ve Hayaşa'ya karşı yapılan seferlerde tutulan kayıtlarda kral Tuthaliya III'ün yanı sıra I Şuppiluliuma 'in de adı geçmektedir. Hayaşa tarihinde bilinen ilk kral Karanni dir. Bilgi veren tablette Kar (?)-an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karaniş) olarak

¹⁵⁵ Pehlivan, Pehlivan, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum 1991,s.40-42.

ifade edilmiştir. Ancak ilk harflerdeki “Kar” şeklindeki okunuş Forrer’e aittir. Yapılan bu eksikliği Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde gidermiştir. Hitit arşiv belgelerinde yer verilen siyasi ve askeri ilişkilere ait bilgilere yer verilmemiştir.

Hayaşa ülkesinin Doğu Karadeniz bölümü içerisinde I. Şuppiluliuma’nın son dönemlerinde çeşitli ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Hitit kralı II. Murşili’nin saltanatının ilk yıllarında Hayaşalılar, Hitit Kralının ülkesinden uzakta bulunmasından faydalanarak, kuzeyde bulunan Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarını ele geçirmeye başlamışlardır. III. Tuthaliya’nın ölümünden sonra Hattuşa’da siyasi nedenlerden dolayı iç karışıklıklar görülmeye başlamıştır. Ortaya çıkan bu kaos içerisinde, I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345), krallığı meşru olamayan bir şekilde ele geçirmeyi başarmıştır. Bu kaos ortamını fırsat olarak gören, Anadolu krallıkları ve içlerinde Hayaşa’nın da yer aldığı bazı Anadolu krallıkları, her taraftan Hitit ülkesinin topraklarına saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırılarda Hayaşa kralları olan Mariya’nın Hitit ülkesinde öldürülmesi nedeniyle, Yukarı Memleketi yağma etmişlerdir. Hayaşalılar, Fırat Irmağı’nı izleyerek, Kummuha¹⁵⁶ (Erzincan-Kemah)’yı geçip, Hitit topraklarına girmişlerdir. Hayaşa ordusu, ilerlemesine devam ederek, Şamuha’yı kuşatmıştır.¹⁵⁷ Samuha şehrini Hayaşalılar kısa sürede muhasara altına almışlardır. Yaşanan bu kaos ortamı içerisinde Hitit ülkesi yıpranmış ve adeta iç karışıklıklardan dolayı dağılma sürecine girmiştir. Yaşanan iç buhrana rağmen, I. Şuppiluliuma, Hitit ülkesinin topraklarını korumaya ve eski sınırlarına geri getirmek için önemli bir caba sarf etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁸

I. Şuppiluliuma ’ın kuzey Suriye’de yaptığı seferlerle Hitit çıkarlarını korumuştur. Hititler’e yardım eden Hukkanas’ın da desteği ile Hayaşa

---

¹⁵⁶ Kummuha: Bu kent bugünkü Erzincan-Kemah ile eşitlenmektedir. Pahhuvalı Mita’nın ve sonraki yıllarda II./III. Tuthaliya’nın döneminde ve oğlu I.Şuppiluliuma’nın Hayaşa yöneticisi Karanni ile Kummuha’da savaşmaları, Hititler’in Azzi-Hayaşa seferlerinde bu rotayı kullandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Kemah yolu dikkate alındığında Sivas Divriği-Pingan yolu Hititler’in Azzi-Hayaşa üzerine yaptıkları seferlerde kullandıkları bir yol olmalıdır. Şafak Bozgun, “İÖ 2. Binyılda Hitit Çiviyazılı Belgelere Göre Erzincan Ve Çevresi”, Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül – 1 Ekim 2016 Erzincan Bildiriler Cilt 1(ed. H. Akın),Erzincan,2016,s.123

¹⁵⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*,s. 482-485. Günışdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s.71-83; Ceylan, “Refahiye Eskiçağ Araştırmaları”, s. 442.

¹⁵⁸ Mahmut Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 1984, s. 65-68.

üzerine bir sefer düzenleyerek sonucu elde ettiği bilinmektedir.¹⁵⁹ Kral Anniya, Suriye'nin kuzey Bölgesi'ndeki Mitanni etkisini azaltmayı hedeflemiştir. Anniya, II. Murşili'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayınca İstina, Kannuva ve Dankuva topraklarına akınlar tertiplemiş ve Hayaşa'ya geri dönerken yanında bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir götürmeyi başarmıştır. Aynı zamanda bu tarihlerde, doğu Kaşka boylarını bir araya toplayarak küçük bir devlet kuran Pihhuniya Hayaşa kralı ile anlaşmış ve yapılan bu anlaşmada bölgede Hititlere karşı önemli güvenli bir tampon bölge meydana getirmişlerdir¹⁶⁰

Hitit-Hayaşa ilişkileri siyasi barış ve dostluğun devamını sağlamak amacıyla politik bir evlenme ile iki ülke arasında barış ve huzur döneminin yaşanmasına neden olmuştur. Siyasi bakış açısı kuvvetli olan I Şuppiluliuma, kız kardeşini, Hukkana ile evlendirmiş (daha sonraları bu olay bir gelenek olarak Ön Asya'da uygulanmaya başlanmıştır) ve Hayaşa ülkesinden gelebilecek tehditlere karşı, devletini koruma altına almıştır.¹⁶¹ Hayaşalar ile devam eden bu dostane ilişkiler sonucunda, Hititler ve Hayaşalılar arasında, Eskiçağ dünyasında "Hukkana/ş Antlaşması" yapılmıştır.¹⁶² Yapılan bu anlaşma ile Hitit kralı, devletinin varlığını ve topraklarını korumayı amaçlamıştır. Ayrıca Hititler, anlaşmanın içerisinde belirtildiği gibi içerden ve dışarıdan yaşanacak tehditlere karşı korumayı garanti etmişti¹⁶³ buna karşılık Hayaşalılar, vergi vermeyi, Hitit ordusuna askeri konularda yardımda bulunmayı ve sadık olmayı kabul etmişlerdi. Yapılan bu anlaşma, Hitit-Hayaşa ilişkileri içerisinde elli yıldan daha fazla sürecek olan bir barış ve huzur döneminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁶⁴

---

¹⁵⁹ Firuzan Kinal, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:12, S.1. 2, Ankara 1954, s.79-89; Pehlivan, *Hayaşa*, s. 52; Alpaslan Ceylan, "M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 1994, s.57-62.

¹⁶⁰ Mahmut Pehlivan, "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, Bayburt 1994, s.330; Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s.47-48.

¹⁶¹ Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.60.

¹⁶² Pehlivan, Pehlivan, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s.331-335; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.52-56; Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.78.

¹⁶³ Pehlivan, Pehlivan, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s.58-61; Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.81-83.

¹⁶⁴ Pehlivan, *Hayaşa*, s.58.

Hayaşa Krallığı'nı elde eden Anniya, Suriye'nin kuzey bölgesindeki Mitanni varlığını kırmayı hedeflemiştir. Bu sırada, bölgede bulunan II. Murşili 'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayan Anniya; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenlemiş ve Hayaşa'ya geri dönerken bol miktarda ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmeyi başarmıştır.

II. Murşili, 7. yıl sefer mevsiminin sonlarına yaklaşmış olmasına rağmen, oldukça dağlık bir mevkide kurulu olan Ura kentini muhasara etmiştir. Mısır doğrultusunda güneyde bulunan Hayaşa tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla Saltanatının 8. yılında II. Murşili, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine çeşitli seferler düzenlemiştir.

M.Ö. 1336 da kuzey Suriye'de meydana gelen karışıklıklar ileri boyutta tehlikeli bir noktaya varmış, yaşanan bu durumu önlemek amacıyla II. Murşili , güney bölgesine kendi giderken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden birini sevk etmiştir. II. Murşili 'nin generali güçlü Hayaşa ordusunu yenmeyi başarmış, fakat Hititleri sürekli uğraştıran bu güçlere son darbeyi vurulamamıştır. Askeri harekâtlar neticesinde ilk defa olarak, Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler Hitit orduları tarafından ele geçirilmiştir. Yapılan bu askeri seferlerden II. Murşili 'nin Hayaşa'ya son vermek amacıyla olduğunu anlıyoruz. Yaşanan olayların seyri II. Murşili 'nin ananelerinde anlatılmaktadır. Hitit kralı elde edilen başarılı seferlere rağmen Hayaşa problemine kesin olarak son vermek amacıyla, saltanatının 11. yılında (M.Ö. 1334) Hayaşa üzerine oldukça önemli bir sefer düzenlemiş ve seferin sonucuna ulaştığını yıllıklarında övgülü bir biçimde ifade etmiştir. Hititler için devamlı tehdit oluşturan Hayaşalılar'a, karşı yapılan planlı ve başarılı seferlerden sonra Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Toplum olarak savaşçı bir yapıya sahip olmaları yanında Hitit savaş taktiklerini öğrenmeleri sonucu, Hitit ordusunu ve ülkesini sürekli yıpratmışlardır. Yukarıda belirttiğimiz ifadelerden çıkan sonuca göre M.Ö. III. binde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde konar-göçer bir kültürün sahibi olan Hurriler'in yaşam tarzlarının ve kültürlerinin aynı bölgelerde hâkimiyet kuran Hayaşalılar'a geçtiğini söylemek mümkündür. Hayaşalılar'ın oluşturmuş oldukları idari ve askeri yönetim

anlayışı, kendilerinden daha sonra bölgede M. Ö. 13. Yüzyılda ortaya çıkacak olan yapılanmalara alt yapı oluşturmuşlardır. Daha sonra Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da "Feodal Beylikler", "Urartu Nairi Konfederasyonu" şeklinde örgütlenen bu teşkilatlı yapılanmalar, Hayaşalılar'dan öğrenmiş oldukları askeri teknikler ve kültürel alt yapıyla Asur'a dahi kafa tutmuşlardır.

2.5. Ur(u)atri - Nairi Konfederasyonları Dönemi

Uruatri ülkesine, Salmanassar (M. Ö. 1274–1245) tahta oturduğu dönemde sefer düzenlediğinden bahsetmektedir.¹⁶⁵ İlk senelerde"...Uruatri ülkesi başkaldırmıştır. "Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Ilimme, Utkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u zaptettim. (Sekiz) ülke ve 51 şehri zaptettim, yaktım yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri Ülkesini üç günde itaat altına aldım..."¹⁶⁶ İfadesini kullanması Doğu Anadolu Bölgesi' içerisinde ilk siyasi birliğin oluştuğu yönünde bilgiler vermektedir. Asur kaynaklarında ise "Uruatri" olarak ifade edilen Hayaşa Krallığının Tukulti-Ninurta zamanında "Nairi Ülkesi" olarak isimlendirilmiştir. Asur Şehirleri içerisinde Sarayın yeniden inşaatı ilgili bir yazıtta "... Nairi ülkelerinin 43 Kralı, savaşmak için yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çayları ve derelerini sel haline getirdim..."¹⁶⁷ Asur Kralının bu dönemde kendisine karşı oluşturulan koalisyonu yendiğini ifade etmiştir.

Asur içerisinde Tukulti-Ninurta döneminden sonra iç ve dış büyük sıkıntıların yaşandığını bilmekteyiz. Ortaya çıkan bu sıkıntılar Asurların yönetim politikasına yön vermiş ve Kuzeye doğru yapmış oldukları akınları da durmuştur. Yaşanan bu buhran dönemi Tiglath-Plserin tahta çıktığı döneme kadar devam etmiştir. Asur şehrindeki tapınağın duvarına Tiglath-Pileser'in yerleştirmiş olduğu 4 prizma şeklinde kil tablette şu ifadeleri belirtmiştir.

"...Geçilmesi güç yollardan ve ozkırlardan (geçtim). Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye (ulaşmak için)

¹⁶⁵ Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s.24.

¹⁶⁶ Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, s.65.

¹⁶⁷ Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s. 24-78.

iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlkle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den... Dayaeni'ye kadar Nairi'nin 25 Kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silâhlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın (verdiği) coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim... Silâhla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 Kralının (savaş arabalarını ele geçirdim) ve mızraklarımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim... Ellerim Nairi Ülkesi'nin bütün Krallarını yakaladım... ”¹⁶⁸

Tiglath-Plserin prizma metinlerinde belirttiği savaşın konumu Muş'un Bulanık Ovası mevkiinde gerçekleştiğini kaynaklardan öğrenebilmekteyiz.¹⁶⁹

2.6. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

2.6.1.M.Ö. XIII-IX. Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi

Asurlular, I. Ubalit döneminden (M.Ö. 1365-1330) itibaren Ön Asya'daki eski gücüne elde etmeyi başarmıştır. Bu durumu, Asurluların Kuzey Suriye'ye akınlar tertipleyip, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret koridorunu kontrol etme isteklerinden anlayabiliriz. Ayrıca bu seferin nedenleri arasında, maden kaynaklarına sahiplik ve yaşanan dönem içerisinde en önemli maden olan demiri elde etme isteği sayılabilir. Asurlular; Anadolu üzerindeki askeri ve siyasi baskılarını artırdıkları sırada, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan beylikler dağınık halde bulunmaktaydılar. Bu beylikler, Asur tehditlerine karşı birleşmiş ve bu birleşim “Urartu'nun Proto tarihi, Feodal Beylikler Dönemi ve Uruatri-Nairi Konfederasyonları” gibi isimlerle adlandırılmıştır. Bu beyliklerden biri Asur kayıtlarında Daia(e)ni veya Dayaeni şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s. 24-25.

¹⁶⁹ Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s.26; Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, s.80.

¹⁷⁰ Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s. 1-2.

Asurluların M.Ö. 8. yüzyılda Dayaeni olarak adlandırdıkları bölgede, Urartu kayıtlarında, Diau(e)hi ismi karşımıza çıkmaktadır. I. Argiştı döneminde bu beyliğin (M.Ö. 768-764) Urartu merkezine bağlandığı ve I. Argiştı tarafından gönderilen valiler (EN-NAM) tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Bilim İnsanları arasında Diau(e)hi ve Daya(e)ni arasında bir benzerlik veya yakınlık olup olmadığı konusu tartışmalara neden olmuştur.¹⁷¹

Doğu Anadolu bölgesinin maden kaynakları bakımından zengin olduğunu bilmekteyiz. Özellikle bakır, altın, gümüş, kurşun ve demir madenleri bölgede çok sayıda mevcuttur. Demir, önemi bakımından o dönemde itibar ve gücü temsil etmekteydi. Askeri teçhizatın yapımında kullanılan demir, Asurluların bölgede siyasi ve askeri gücü oluşturma isteklerinin doğmasında önemli etken olmuştur.¹⁷² Asur kralı I. Salmanassar, Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısına konumlandırılan Uruatri ülkesine M.Ö. 1274 yılında bir sefer tertiplemiştir. I. Salmanassar, Uruatri kelimesinin ilk kez geçtiği belgede şu ifadeleri kullanmıştır:¹⁷³

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri ele geçirdim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini güç içinde itaat altına aldım...” Yazıtın devam eden bölümlerinde *“Benden yabancılaştı ve bana düşmanlık yarattı”* ifadesinden yola çıkarak, Uruatri ülkesini Assur’un daha önceden de tanıdığını belirtebiliriz. Yeterli bilginin olmaması tanışmanın ne kadar eskiye dayandığı konusunu aydınlatamamaktadır.¹⁷⁴

Yapılan bu sefer sonucunda I. Salmanassar Uruatri ülkesini kendi yönetimi altına almıştır. Anadolu üzerinde Asur baskısının artması sonucunda, bölgede

---

¹⁷¹ Taner Tarhan, “M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul 1978, s. 91-93; Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), s. 28-29; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994, s. 10-11.

¹⁷²Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), s. 22; Günaşdı, “Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s.124-125.

¹⁷³ Tarhan, Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s.91-95.

¹⁷⁴ Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.168; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s.15.

yaşayan beylikler Asur Devleti'ne karşı mücadele etmek amacıyla birleşmişlerdir. I. Tukulti Ninurta (M.Ö. 1244-1208) döneminde Asur'a karşı mücadele etmek için 43 kralın Nairi ülkeleri adı altında birleştiğini, Asur şehrinde yapılan bir sarayın inşasını belirten yazıttaki şu ifadelerden anlamaktayız:

*“...Nairi ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağlarını, çaylarını ve derelerini sel haline getirdim...”*¹⁷⁵

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Asur yönetimine geçmesini önlemek amacıyla bir arada bulunan beylikler, bilim insanları tarafından “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları” olarak ifade edilmiştir. Nairi Konfederasyonları ve Uruatri daha sonra “Urartu Devleti” olarak tarih sahnesine çıkacaktır.¹⁷⁶

Asurlular'ın I. Tukulti-Ninurta zamanında duraklama dönemine girmesi, Nairi ülkelerine devamlı olarak yapılan seferlerin durmasına neden olmuştur. Bu durgunluk, I. Tiglath-pleser'in (M.Ö. 1115-1077) tahta çıkmasıyla son bulmuştur. Ayrıca ilk 5 yıl içerisinde yapmış olduğu icraatlarını Prizm Yazıtı'nda anlatmıştır¹⁷⁷ I. Tiglath-pleser yazıtta şu ifadelerle yer vermiştir:

“Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan –geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağ savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den ..... Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın –verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim ....”

“Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve

¹⁷⁵ Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 126.

¹⁷⁶ Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s.1-3; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 126.

¹⁷⁷ Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s. 24 -30; Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.180-185.

mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı....”

Savaş, günümüzde Muş'un Bulanık İlçesine Yoncalı sınırlarında meydana geldiğini Prizma Yazıtı'ndaki bilgilerden elde etmekteyiz. Daiaeni ve Tumme ülkesi hakkında bilgileri Prizm Yazıtı'nda bulmaktayız. Tumme ülkesine Fırat Nehri'ni geçtikten sonra Asur Kralının ulaştığını öğrendiğimiz yazıtta, Nairi ülkesinin içinde yer alan 21 ülke ve son olarak da Daiaeni'den bahsedilmektedir.¹⁷⁸ Prizm Yazıtı'nda I. Tiglath-Pleser Daiaeni ülkesinin kralı Sieni'den de bahsedilmektedir. Yazıtta şu ifadeler yer vermektedir:

“.....Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm.....”¹⁷⁹

I. Tiglath-Pleser dönemi sefer kayıtları incelendiğinde kayıtlar içerisinde Dayaeni ismine rastlamak mümkündür. Sefer kayıtlarında Nairi ülkesinin sınırlarını belirtmek veya Asurluların ihtişamını göstermek için *“Tumme'den ..... Dayaeni'ye”* gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadelerden yola çıkarak Dayaeni'nin önemli bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Asur krallarının hemen hemen birçoğu Nairi ülkesine seferler düzenlemiştir. II. Tukulti-Ninurta ve II. Asurnasirpal dönemlerinde Nairi ülkesine çok sayıda sefer tertiplendiği elde edilen metinlerden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda III. Salmanassar (M.Ö. 856-844) dönemi içerisinde de Asurluların Dayaeni/Daiaeni” ye seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu seferi anlatan yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir: *“.....Suhme topraklarından hareket ettim. Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktarda mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım...”*

Daiaeni ülkesinin coğrafi konumu hususunda bilim insanları arasında bilgi birliği bulunmamaktadır. Bu bilim insanlarından Diakonoff'a göre Diaeni ile Diauehi ülkeleri aynı ülke olduğu, Diakonoff bu ülkeyi Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak

¹⁷⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.10; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s.127.

¹⁷⁹ Pehlivan, Pehlivan, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 25; Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.173.

kısmına konumlandırmaktadır. Melikişvili, Daiaeni ülkesini Karasu Havzası'nın kaynak bölgesi (Erzurum-Dumlubaba Dağları) ile Güney Gürcistan arasına yerleştirmektedir. Melikişvili, Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ismiyle anılan ülkenin Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) isimleriyle ifade edildiğini savunmaktadır. Burney ise, Daiaeni ülkesini, Erzincan-Erzurum Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının yamaçlarına kadar olan sahaya yerleştirmektedir. Diauehi ülkesinin merkezini ise Pasinler-Aşkale-Tercan arasındaki bölgenin oluşturduğunu ifade eder.¹⁸⁰ Salvini, Diauehi'nin lokalizasyonu için, Erzurum'un kuzeyi ve Çoruh Vadisi'nin çevresini göstermektedir. Türk bilim adamlarından Çilingiroğlu, Daiaeni'yi Erzurum-Dumlu yakınlarına yerleştirir. Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında ayrıntılı araştırma yapan M. Pehlivan, Dayaeni/Diauehi ülkesini Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirmektedir. M. Pehlivan, A. Ceylan, A. Çilingiroğlu yaptıkları araştırmalar neticesinde Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında önemli bilgiler elde etmişlerdir. Dayaeni/Diauehi Ülkesinin merkezi için en müsait yer olarak Erzurum ve Karasu Nehri'nin kaynağının çevresini öngörmekteyiz.

2.6.2. Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi

M.Ö. 860-840 tarihlerinde Arzaşkun Bölgesi'nde, Aramu/Arame liderliğinde Urartu Krallığının, kuruluş sürecini tamamladığı görülmektedir.¹⁸¹

Urartu Krallığı Kuruluş dönemini tamamladıktan sonra, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Diauehi üzerine iki sefer düzenlemiştir. Yapılan seferlerin amacı, Urartu Devleti'nin kuzeyinde yer alan Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz topraklarını egemenlik altına almaktır. Yapılan Seferler sırasında önemli ovalar olan Pasinler, Aşkale ve Erzincan'ın topraklarından yararlanmak için Diauehi ile karşı karşıya gelinmiştir. Diauehi karşı yapılan seferler hakkındaki bilgileri Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) Yazıtları'ndan elde etmekteyiz. Yazılıtaş Yazıtı'nda şu ifadelere yer verilmiştir:

¹⁸⁰ Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 128-129.

¹⁸¹ Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s. 6; Erzen, Urartu Tarihi, s. 29-35; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 132.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua derki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarım kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin” I. Arğişti, (M.Ö. 786/80-764) yıllarında Diauehi topraklarına iki sefer düzenlemiştir.¹⁸²

Diauehi’nin başkenti Şaşılı’yu ele geçiren Arğişti, daha sonra, Zua şehrine yönelmiştir. Diauehi üzerine düzenlenen ikinci sefer neticesinde toprakları, Urartu egemenliğine girmiştir¹⁸³

2.7. Urartu Hâkimiyeti

Urartu Devleti, M.Ö. 9–6. Yüzyıllarda batıda Fırat Nehri, doğuda İran-Azerbaycan bölgesi, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi arasında, güneyde Toros Dağları ve Urmiye Gölü’nün güney kısmını oluşturan geniş bir coğrafyada egemenlik, sürmüş kısa sürede güçlü devletlerinden biri olmayı da başarmıştır.¹⁸⁴

Urartu Devleti hakkında ilk bilgilere, Antik ve Orta Çağ yazarları yer vermekte ve Asur’un parçası olarak Urartu Devleti’ni ele almaktadırlar. K. Moses’in yaptığı bilimsel çalışmalarla başlayan süreç Urartu Devleti’nin varlığını ortaya ortaya çıkarmıştır. Yapılan bilimsel araştırmaların kronolojik yapısı genel olarak

---

¹⁸²Pehlivan, Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), s.34-40; Günaşdı, Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 133.

¹⁸³Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), s 36 -38.

¹⁸⁴ Oktay Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul 1982, s.151.

incelendiğinde; 1668’de Paulet, 1739’da Charles Fellows ve C. Texier, 1827’de Friedrich Edward Schulz, 1877’de, A. Sayce, 1898’de F. Lehmann Haupt, 1911’de A. Orbeli, 1916’da N. J. Marr, 1939’da Piotrovski, 1959’da A. Erzen, 1960’da T. Özgüç, 1961’de E. Bilgiç, B. Öğün, 1966’da C. A. Burney, 1968’de W. Kleiss, 1986’da M. T. Tarhan, 1974’te O. Belli ve V. Sevin, 1989’da A. Çilingiroğlu, 1998’de ve devam eden süreçte ise A. Ceylan ile Urartu hakkında geniş bir araştırma tabanına sahip olunmuştur.¹⁸⁵

Urartu kelimesi; komşusu olan Asur tarafından verilmiştir. Bu halka başlangıçta bilim insanları ’Haldi’ ismini vermişlerdir. Urartu devleti kendisini Haldi olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda Haldi ismi Urartu baş tanrısının ismidir. Araştırmacılar tarafından bu ismin kullanılmasında Bizans kaynaklarında Anadolu’nun doğusunda Haldi adıyla bir eyaletin olduğu görülmüştür.¹⁸⁶

Urartu Devletinin kurulmuş olduğu alan günümüz Türkiye sınırları dışında Urmiye Gölüne kadar uzanmaktadır.¹⁸⁷ Başlangıçta Urartu Devleti Van Gölü ve çevresine hâkim iken, M.Ö. 8. yy ilk çeyreğinde, batıda Malatya, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Aras Nehri’nden güneyde Toros Dağları’na, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına kadar oldukça geniş bir alanda hâkimiyet kurduklarını kaynaklardan anlayabilmekteyiz.¹⁸⁸

Asur yazılı kaynakları sayesinde Urartu’nun “Arkaik Çağı” veya “Beylikler Dönemi” olarak isimlendirildiğini görmekteyiz. Bu metinlerde Urartular’ın elde etmiş oldukları askeri zaferlerden, iç yapılarının örgütlenişine, askeri ve nüfusları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Hitit ve Mitanni Devleti’nin M.Ö. 13. yy’da tarihten çekilmeleriyle birlikte, Doğu Anadolu bölgesinde oluşan boşluğu Asur doldurmaya çalışmıştır. Asur’un amacı zengin maden kaynaklarını ele geçirme isteğidir. Fakat bölgeye yapılan Arami göçleri Asur’u uğraştırmak zorunda

---

¹⁸⁵ Belli, Urartular, s. 140-148; Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 83-87.

¹⁸⁶ Kemal Balkan, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, *Belleten Dergisi*, C:47,S:191-192, 1984, s. 513.

¹⁸⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 7.

¹⁸⁸ Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Önerileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:27, S:2, 2012, s. 460-461.

bırakmıştır.¹⁸⁹ Lutipri oğlu Kral I. Sarduri (M.Ö.840- 830) Feodal beyliklerle anlaşması sonucu bugünkü tabiriyle Van merkezli Urartu Devleti'ni kurmuştur.¹⁹⁰

2.8. Yükselme Dönemi

Urartu Devleti'nin başında M.Ö. 844 yılında Asur tahtında bulunan Salmanasar'ın on beşinci sefer kayıtlarında Aramu bulunmaktadır.¹⁹¹ Urartu Devleti'nin ilk kralıdır Aramu dur. Urartu tahtına Aramu'dan sonra farklı bir sülaleden geldiği bilinen I. Sarduri.(M.Ö. 840-830) geçmiştir. Onun oğlu İşpuini (M.Ö. 830-820), daha sonra Menua (M.Ö. 810-785/780), I. Argiştı (M.Ö. 785-780-760) ve son olarak II. Sarduri Urartu tahtının sahibi olmuş (M.Ö. 760-730) ve bu dönemler Urartu Devleti'nin en güçlü dönemleridir.¹⁹² M.Ö. 810-764 yıllarında Urartular'ın Doğu Anadolu'nun en güçlü devleti olmalarında, yapmış oldukları askeri, mimari ve imar alandaki yenilikleri kısa zaman içerisinde siyasi birliğin güçlenmesine neden olmuştur.¹⁹³

Urartu Krallığı'nın kuzeye ve kuzeydoğuya doğru ilerlemesine bu dönemde Dayaeni Devleti bir engel olarak bulunmaktaydı. Ayrıca Dayaeni'nin elinde Pasinler, Aşkale ve Erzincan'ın doğu kısmını ile Tercan, Otlukbeli, Çayırılı gibi verimli tarım ovaları bulunmaktaydı. Bu sebeple Urartular M.Ö. IX. yüzyılın sonlarında Dayaeni üzerine oldukça önemli seferler tertiplemişlerdir. Bu akınlar, Menua ile oğlu I.Argiştı'in ortak krallığı sırasın da gerçekleştirilmiştir. Kral Menua, Dayaeni başkenti olan Şaşılı'yu ele geçirmiş ve kralları olan Utupurşi' yiesir etmiştir. Ayrıca vergi ve haraç elde etmiştir. Menua, Dayaeni 'nin kıymetli mallarını Urartu'ya kazandırmak için seferlerini Diauehi'ye bağlı Zua'da devam etmiştir. Argiştı döneminde ise Dayaeni ve çevresini Urartu'ya bağlandığı görülmüştür. Urartu bu

---

¹⁸⁹ Oktay Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2011, s.40-43.

¹⁹⁰ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara 1992, s. 24-27.

¹⁹¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

¹⁹² Taner Tarhan, *Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*, 1986, s. 291.

¹⁹³ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.55.

kral yönetiminden sonra merkezden gönderilen “EN-NAM” adı verilen valilerle ele geçirdiği toprakları ve ülkeleri yönetmeye başlamıştır.¹⁹⁴

Urartu Devleti kendisi için tehdit oluşturan, Dayaeni Krallığı'nı ortadan kaldırdıktan sonra, Doğu Anadolu'nun kuzeyinde Urartu'ya karşı problem çıkaracak bir güç kalmamıştır. Urartular yapmış oldukları imar sistemi sayesinde şehir ve kaleler kurmuştur. Ayrıca Erzincan ilini ve çevresinin ele geçirmesiyle zengin tarım ovalarından yararlanabilmiştir. Urartu ait Erzurum ve Erzincan ovalarında tespit edilen yerleşim kalıntıları bunu savı kuvvetlendirmiştir, Urartular yapmış oldukları tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin zengin yer altı kaynaklarında kullanmışlardır.¹⁹⁵

Karasu ve Aras gibi doğal yolları taşımacılıkta kullanarak bölgeden elde ettikleri ürünleri taşımışlardır. Üretilen malların güvenliğini sağlamak amacıyla yollara yakın yerlerde kale ve garnizonlar kurmuşlardır. Bu sayede bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerini rahatlıkla Urartu merkezi olan Tuşpa'ya taşıya bilmişlerdir.¹⁹⁶

2.9. Sona Doğru

Urartu kralı II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu tahtına oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) geçmiştir.¹⁹⁷ II. Rusa döneminde uygulanan politikayı sürdüren III. Sarduri, Asurbanipal'e elçiler göndererek Urartu Krallığı'na yardım talebinde bulunmuştur. II. Rusa'nın ölümüyle birlikte Urartular'ın Ön Asya'daki hakimiyetleri ortadan kalkmıştır. Rusa'nın ölümünden sonra askeri ve siyasi gücünü kaybeden Asur Devleti (M.Ö. 650) güçlenen Medler karşısında zor durumda kalmışlardır.¹⁹⁸

Ninova kenti, Medler ile İskitler antlaşma yapması sonucu Asurlar'ın elinden alınmış ve gücünü kaybeden Asur kralı Asurbanipal de daha sonra Harran Ovası'na ordusunu çekmek durumunda kalmıştır. M.Ö. 605'te Asur İmparatorluğu siyasi

---

¹⁹⁴ Pehlivan, Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s. 42-43.

¹⁹⁵ İbrahim Üngör, “Urartu Maden Ergitme Sahası, Kurtderesi”, *İliç Erzincan, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, sayı:43.

¹⁹⁶ Tarhan, Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri, s. 294.

¹⁹⁷ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*, s. 31-41.

¹⁹⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s.55.

otoriteyi kaybetmesiyle ortadan kalması sonucu Ön Asya'da var olan güç dengelerinin tamamen değişmesine neden olmuştur. Bu değişim tarih sahnesinde kısa süre sonra İskitler ve Babil gibi güçlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. M.Ö. 609'da İskitler'in Urartu sınırlarına yaklaştıkları ve Yukarı Dicle Bölümü'nde bulunan Urartu topraklarını denetimleri altına aldıklarını Babil keramiklerinden ulaşılmıştır. Çavuştepe kazısında elde edilen arkeolojik bulgular incelendiğinde İskitler tarafından ağır bir tahribatla yıkıldığını anlaşılmaktadır. İskitler daha Urartu'dan sonra Suriye ve Mısır'a sınırlarına inmişlerdir. M.Ö. 6. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'nun önemli bir krallığı olan Urartu ülkesi: Medler ve Lidyalılar arasında mücadele alanı oluşturmuş, Lidya'ya karşı zafer kazanan Medler Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu topraklarını hâkimiyetleri altına almışlardır.¹⁹⁹

2.10. Urartu Kültür ve Medeniyeti

2.10.1. Mimari ve Sanat

Urartular'ın kurulmuş olduğu bölgenin coğrafi şartlarını ele aldığımızda, Urartu devleti nezdinde, sistemli bir yapılaşma ve örgütlü bir ekonomik yapıya sahip olunmadığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.²⁰⁰

Urartular ele geçirmiş oldukları devletleri ve toprakları merkezden gönderilen vali (ENNAM) atamasıyla siyasi yapılanmayı gerçekleştirdiği görülmektedir.²⁰¹ Urartu Devleti yönetimi altına aldığı ülkeleri vilayetlere ayırmış ve merkez de devlet yönetimine bağlanmıştır. Vilayetlerde valiliklerin yönetimi altında bulunan erzak ve malzemeler merkezi krallığın ihtiyacı doğrultusunda hazır halde bulundurulurdu. Ayrıca stratejik önem sahip sınır bölgelerinde Urartu krallarına bağlı ama iç işlerinde vergi vermek koşuluyla bağımsız hareket eden beylikler de bulunmaktadır.²⁰²

Urartu Devleti, yönetim altına almış oldukları topraklarda plânlı imar çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Urartu üzerine yapılan kazı ve yüzey araştırmaları bunun

---

¹⁹⁹ Belli, "Urartular", s.207.

²⁰⁰ Tarhan, Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri, s. 291.

²⁰¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 134.

²⁰² Taner Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, s.191-200.

yanında Urartu yazılı kaynaklarından elde edilen bilgilere göre yönetim altına alınan topraklarda bölgenin savunması için kale yapımına, sulama ve hayvancılık faaliyetleri için kanal yapımına ve mabet yapımına önem verdikleri yapılan bilimsel çalışmalar sayesinde görülmektedir.²⁰³

Doğu Anadolu ve Van Bölgesin’de tarımsal faaliyetlerin ortaya çıkan arkeolojik buluntular sonucunda Urartular zamanında başladığını ortaya koymaktadır.²⁰⁴ Van Gölünün suyunun tuzluluk oranının fazla bölgenin su imkanlarının kısıtlı olmasından dolayı tarım ve hayvancılık da devamlılığı sağlayabilmek amacıyla, gölet, sulama kanalları ve baraj yapmasına neden olmuştur.²⁰⁵ Urartu döneminde yapılan kalelerin belirli bir standart yoktur. Genel olarak plan ve ölçüleri arazinin şartlarına ve coğrafi yapısına göre şekillenmiştir. Urartu kalelerini sarp kayalıklara inşa edilmesi savunması kolaylaştırmıştır.²⁰⁶ Kalenin duvar yapısını genellikle bazalt-andezit taşları oluşturmuştur. Yapılarda taşın yanında birde ahşap da kullanılmıştır. Urartu kaleleri yapım tekniği genel olarak 2-3 m’lik²⁰⁷ kare ve dikdörtgen tarzda üst üste sıralanmış taşlardan inşa edilmiştir. Kiklopikolarak ifade edilen bu yöntem Urartu Devleti tarafından M. Ö. 9. yy’dan başlayarak, M.Ö. 7. yy’a kadar Urartu mimarisinde yaygın olarak kullanmıştır.²⁰⁸ Kaleler bölgenin durumuna göre tek surla bazen de çift sıralı surlarla çevrilerek yapılmıştır. Urartu Kaleleri geneline baktığımızda yüksek ve savunması kolay kayalıklara yapılmış olsa da bazı durumlarda Aşağı Anzaf kalesinde görüldüğü gibi ulaşım yollarını ve maden yataklarının kontrolünü sağlamak için yüksek olmayan yerlerde de inşa edilen kaleleri görebilmekteyiz.²⁰⁹

Urartulular evlerinin dış yapımında moloz taşlarını, evlerin döşemesinde ise bölgede oldukça fazla bulunan kil kullandıklarını görmekteyiz. Evlerin temel

---

²⁰³ Tarhan, s. 191-200.

²⁰⁴ Özgül, Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi, s.40-43.

²⁰⁵ Belli, Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması, s. 394.

²⁰⁶ Salvini, *Urartu Tarihi*, s.111.

²⁰⁷ Altan Çilingiroğlu, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları IX*, İstanbul 1983, s.37.

²⁰⁸ Altan Çilingiroğlu, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, *Anadolu Araştırmaları*, S:8, Ankara 1980, s. 191-203.

²⁰⁹ O. Belli-A. Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. *XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı- I*, Ankara 2005, s. 175– 178.

duvarını oluşturan taş duvarın üzerine küçük taşlarla karıştırarak harca benzeyen bir çamur tabakası serilir. Sonrasında ise üzerini ahşapla örtüp daha sonra çamurla sıvanarak kaplanır. Evlerin birbirine bitişik oldukları görülmektedir. Evlerin bu mimari anlayışla yapılması güvenlik önlemi ve ısınmasından tasarruf etmek amacıyla, ayrıca evler ortak bir avluya açılırdı. Urartu Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte kerpiç duvarla inşa edilmiş evler ortaya çıkmıştır.²¹⁰

Urartu Devleti'nin kısa zaman içinde geniş bir alana egemen olmasında en büyük pay sahibi hiç şüphesiz egemenlik sürdürdükleri coğrafyadaki maden yataklarını kullanmış olmalarıdır. Urartu saray denetimi altında demirden ve tunçtan yapılan madeni eşyalar estetik bir zevk anlayışı kazanarak gelişme göstermiştir. Urartu Sanatı içinde tunç' un kullanılmasıyla elde edilen eşyalar ayrı bir öneme sahiptir. Devletin her alanında yoğun olarak kullanılan tunç karışımı, yalnızca madeni silahların yapımında kullanılmamış bunun yanında takı objelerinin önemli bir kısmını da oluşturmuştur.²¹¹

Bilim insanları tarafından yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan at koşum takımları, metal objeler, silahlar Urartu madenciliği hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Van Gölü'ne yakın konumda bulunan Ernis ve Kara Gündüz'de Erken Demir Çağına ait olduğu belirtilen mezarlarda, demirden yapılan ziynet eşyaları ve törenler de kullanılan silahlar ele geçirilmiştir.²¹² Gerek Adak Levhaları, gerekse Ordu'nun askeri teçhizatını sağlayan; kılıç, kalkan, miğfer, ok uçları, kemerler, at koşum takımları yanında süsleme ve takı sanatında kullanılan küpeler, bilezikler, süs iğneleri gibi çok sayıda eser Urartu'nun sanat alanındaki becerilerini yansıtmaktadır.²¹³

Urartuların işledikleri madenleri temin ettikleri bölgelere göre üç şekilde sınıflandırmaktayız. Birinci bölgeyi Adıyaman-Malatya-Elâzığ ve Tunceli

---

²¹⁰ M. Tarhan-V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:4-5, Ankara 1976-1977, s.273-304.

²¹¹ Oya San, "Diyarbakır Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bronz İğneleri üzerine Gözlemler ", *Arkeoloji Anadolu & Avrasya- II*, Diyarbakır 2005, s.73.

²¹² Oktay Belli, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması", 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, s. 369.

²¹³ İbrahim Üngör, "Erzincan Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bilezik ve Küpeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı: 10, 2015, s. 151-168.

oluşturmaktadır. Bu bölgeden genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde edilmiştir. Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman'ın oluşturduğu ikinci bölgeden ise gümüş, kurşun ve bakır elde edilmiştir. Son olarak Urartuların üçüncü maden bölgesini de, Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi oluşturmuştur.²¹⁴ Bu bölgeden de yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu.²¹⁵

Urartular madenciliğin yanında keramik sanatında önemli bir yere sahiptir. Urartu keramiğini basit bir biçimde ifade etmek kolay bir durum değildir. M. Ö. I. binde Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde birden fazla kültürel mirası barındırmaktaydı.²¹⁶ Genel olarak gündelik yaşantılarında kullanmış oldukları, kırmızı renkli çanak çömleklerin yanında riton eserler ve bezemeli vazolar Urartuların keramik sanatı alanındaki başarılarını ortaya koymaktadır.²¹⁷

Urartu Devletinde sınıf ayrılığının en basit belirtisi olan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup "Bianili" olarak isimlendirilmiştir.²¹⁸ Bianili tarzında yapılan bu keramiklerde genel itibariyle yuvarlak ağızlı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak Urartular'da görülen eserlerdendir. Halkın kullanması için yapılan keramikler birebir olmasa da modeline yakın olarak aynı üretim tekniğinde yapılmış fakat daha sade ve sıradan bir model kullanılmıştır. Üretilen keramiklerin rengi genellikle devetüyü ya da pembe olarak üretilmişlerdir.²¹⁹ Üretilen keramikler insanların gündelik yaşantısında kullandıklarından dolayı, sanatsal bir değere sahip değildir.²²⁰ Urartu sarayın içinde ve sıradan insanların hayatlarında kullanılan keramiklerin yanında birde üretilen tarım ürünlerinin depolama işlemi sırasında büyük çaplı pitoslarda yapılmıştır. Geniş

---

²¹⁴ Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atolyeleri". (ed.O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932- 1999)*, Ankara 2000, s.372; Üngör, "Erzincan ve Çevresinde Urartu Dönemi Madenciliğine Dair Yeni Görüşler", s. 922 vdd.

²¹⁵ Üngör, Urartu Maden Ergitme Sahası, "Kurtderesi", *İliç Erzincan*, s. 955-969.

²¹⁶ Osman Sümer, "Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında", *Anatolia*, S:6, 1961,s.245.

²¹⁷ M. N. Loon, Urartian Art. Its Distincive Traits in the Light of New Excavations, İstanbul 1966.

²¹⁸ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 140.

²¹⁹ Gülgün Köroğlu, "Anadolu Uygarlıklarında Takı", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2004.

²²⁰ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2006, s. 140.

ağızlı ve oldukça büyük bir yapıya sahip olan bu pitosların üzerine miktar ve ölçüleri hiyeroglif veya çivi yazısı yardımıyla belirtilmiştir.²²¹

2.10.2. Ulaşım

Urartu Devleti'nin bulunmuş oldukları Doğu Anadolu coğrafyasında önem verdikleri diğer bir konu ise ulaşım ağıdır. Urartu Devleti'nin siyasi olarak geniş bir alana egemen olduğu bilinmektedir. Egemenliğini sağlamak amacıyla eyaletler arasında devamlı ve güvenilir bir yol şebekesine ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla yapılan ve günümüzde hala bir kısmı kullanılan bu yollar, Urartu Kralları tarafından yaptırılmıştır.²²²

Urartular'ın yol ağının merkezinde başkent Tuşpa bulunmaktadır. Transkafkasya, kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün ulaşım yollarının tamamı başkente kadar ulaşmaktadır. Bu sebepten dolayı Tuşpa hem güvenliği hem de ticareti çeken bir merkez konumuna gelmiştir. Urartular, coğrafyanın sağlamış olduğu doğal yolları takip ederek yeni yollar inşa etmiş ve bu yolların üzerine günümüz kervansaray modellerinin ilk örnekleri sayılabilecek konaklama merkezleri inşa etmişlerdir. Bu yapılara örnek olarak Solhan ilçesinden, Harput'a kadar uzanan yol üzerinde bulunan Zulümtepe, Bahçecik, Norşuntepe gösterilebilir.²²³

Urartu Devleti kendisi için oldukça önemli bir hammadde kaynağı olan gümüş ve demir gibi elementlere yalnız Muş Ovası ve Bingöl Dağları üzerinden sağlayabilmekteydi. Kullanılan arazinin coğrafi yapısı ulaşımın gelişmesinde önemli etken olmuştur.²²⁴

Bingöl Dağları üzerinde bulunan Urartu karayolu günümüze kadar ulaşan en güzel yoldur. Van'dan itibaren başlayarak, Elâzığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru devam eden bu karayolu ortalama 5.40 m genişliğine sahiptir.²²⁵ Ara ara taş

²²¹Veli Sevin, "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", *Arkeo Atlas-IV*, İstanbul 2005, s. 104-105.

²²²Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, S:1, İstanbul 2000, s. 409.

²²³Belli, Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması, s. 409.

²²⁴Katar, Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış, s. 637.

²²⁵Belli, "Urartular", s. 196.

kaplamalı olan bu yol üzerinde tahmini olarak 25-30 km de bir konaklama tesisi yer almaktadır. Oluşturulan bu yol ağı genel anlamda Urartu devletinin hemen hemen her şehrinde bulunmaktadır.

Urartu Devletinin sağlamış olduğu geniş yol ağı ile ülkenin merkezi otoritesini, ticaretini, haberleşme ve ekonomisini koruyabildiği ve toplanan vergilerin merkeze ulaşmasını sağladığı anlaşılmaktadır.²²⁶

2.10.3. Dil ve Yazı

Urartu Devleti gramer yapısı bakımından Hurri diline benzeyen bir dil kullanmışlardır. Aynı filolojik kökene ait oluşu düşünülmele birlikte her iki dilde kullanılan kelimeler benzerlik göstermesi bakımından önemlidir.²²⁷

Hurrice	Urartuca
İbri/ewri: kral	Evri: efendi, kral
Ar: vermek	Ar(u) : vermek
Hurati: savaşçı	Haradi: savaşçı
Umini: ülke	Ebani: ülke
Taze: armağan	Tase: armağan

Ortaya konan örneklerden yola çıkarak Urartucanın, Hurri dilinin bir lehçesini oluşturduğunu ifade edebiliriz.²²⁸

Urartu Dili; Akad kökenli olan çivi yazısı işaretlerinin, yeni Asur çivi yazısı formatında yazılması sonucu ortaya çıkmıştır. Urartu yazı sisteminde de; syllabogramlar (hece işaretleri), ideogramlar ve determinatif adı verilen işaretler kullanılmıştır. Urartu çivi yazısı soldan sağa doğru yazılıp okunmaktadır. Yazıyı kayalara veya taşlara yazmadan önce satır çizgilerini oluşturarak yazmaya başlandığı ve bu uygulamanın Urartu'ya ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kelimeler arasında

²²⁶ Veli Sevin, "Urartular'a Ait Dünyanın Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları*, S:11, 1989, s.50.

²²⁷ Belli, "Urartular", s. 196.

²²⁸ Ertan Kuşçu, "Söz Dizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van 2005, s.5.

boşluk bırakarak birbirlerinden ayrılmıştır.²²⁹ Ermeniler, Urartular'ı (M.Ö. 9.-6. Yy arası) ataları olarak göstermeye çalışmışlardır. Bunu da dillerindeki sözde ortaklığa dayanarak göstermekle birlikte bölgenin sahibi olduklarını ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Yapılan filolojik çalışmalar sonucunda Ermenilerin kullandığı dilin, Hint-Avrupa kökenli dillerden olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Urartu dili Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünü kapsayan Hurri kökenli oluşu ve çalışma yapan bilim insanları tarafından proto Türkler diye ifade edilen Hurrilerle akrabadır. Asyanik bir dildir.²³⁰

Urartular'da pişmiş topraktan levhalar üzerine resmi veya ticari metinler yazılmıştır. Ayrıca önemli kitabelerini taş levhalar halinde bina bloklarına veya kayaların üstüne yazmışlardır. Bu yazıtlardan 300'ün üzerinde günümüze kadar ulaşmıştır. Taşlar veya kaya üzerine yazılan metinlerde inşa edilen mabetlerden, saray yapımına değin bir çok alanda imar çalışmaları yapılan baraj, gölet, sulama kanalından, düşmanlarla yapılan savaşlardan, ve dini konulardan sıkça ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.²³¹

Van ve çevresinde bilinen Körzüt, Köşk, Karahan, Muradiye, Dağ önü, Kevenli, Hazine, Piri Kapısı, Yukarı ve Aşağı Anzaf gibi yerlerde Urartu'ya ait yaklaşık on beş Urartu yazıtı ile ve Van Bölgesi sınırları dışında kalan Kars Hanak yazıtı, Ağrı Pirabat yazıtları incelendiğinde Urartu yazıtı hakkındaki bilgiler genişlemektedir. Urartu yazıtlarının sayısında artış olması Urartu tarihinin karanlıkta kalmış bazı dönemlerinin aydınlanmasını sağlamıştır.

2.10.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu Devleti, Anadolu da hüküm süren diğer Devletler gibi çok tanrılı bir inanışa sahip olan halkları içerisinde barındırmıştır. Urartu Kralları, siyasi ve askeri yönetimi sağlamak için egemenliği altına aldığı topraklar içerisinde yaşanan haklara

---

²²⁹ Belli-Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı (26/1)*, Ankara 2005, s.185.

²³⁰ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk, Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:7, S:1, 2005, s. 10; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*, s. 153.

²³¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.209.

hoşgörülü davranmışlardır. Dinde gösterdiği hoş görü siyaseti ile birlikte dinler panteonu da genişlemiştir.²³²

Urartu din panteonu hakkında bizlere ayrıntılı bilgi veren yazıt, Van'da, Toprakkale sınırlarında bulunan Zimzim Dağı'nın göle bakan yamacında bulunan Meherkapı yazıtıdır. Yazıt vatandaşlar arasında "Kör Kapı", "Hazine Kapısı" veya "Yalancı Kapı" olarak da ifade edilmiştir. İşpuini'ye ait olan yazıt, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir.

Meherkapı yazıtı 4 m yüksekliğinde, 2.70 m genişliğinde Niş içerisinde yer alan yazıt iki defa tekrarlanmıştır. Yazıt içerisinde yer alan metinde, Urartu' da kutsal sayılan 79 tanrı ve tanrıçanın adı ile kurban edilecek hayvanların sayıları ve cinsleri belirtmiştir.²³³ Meher kapıda yer alan tanrıçaların isim listesi şöyledir:²³⁴ Haldi, Teişeba, Şiuni, Hutuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti ve kadın tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea listenin ilk başlarını oluşturur.²³⁵

Melikişvili bu yazıtın üzerinde çalışmalar yapmıştır. Melikişvili tanrıların isimlerinin yer aldığı bir tasnifini oluşturmuştur. Yapılan listenin 1-63'e kadar olan kısmının erkek asıllı tanrıların olduğu, ondan listede yer alanların ise kadın asıllı tanrıçaların olduğunu belirtmiştir.²³⁶

Tanrı Haldi ismi Meherkapı' da yer alan tanrı ve tanrıçalar listesinde sıkça geçmiştir. Urartu içerisinde merkezi konumda yer almış ve baş tanrı olarak kabul görmüştür. Bu tanrının etnik kökeni hakkında bilgi yoktur; Urartu içerisinde önemli olduğunu çivi yazılı belgeler dışında, bronz Anzaf kalkanı ve Haldi adına yapılan tapınaklar yer almaktadır.²³⁷

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde yaşayan Urartular birçok alanda ilklere imza atmıştır. Ölümünden sonraki hayatın varlığına olan inanış Urartu mezar gömü

---

²³² Belli, "Urartular", s. 196.

²³³ Pınar Albayrak, "Urartularda Dini Yapılar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kars 2014.

²³⁴ Boris Borisoviç Piotrovskiy, "Urartu Dini", (çev. İsmail kaynak) , *A.D.T.C.F Dergisi*, C:23, S:1-2, 1942,s.38-39-40.

²³⁵ Oktay Belli, "Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj Sulama Kanallarının Araştırılması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı- II*, Ankara 1997, s. 267-291.

²³⁶ Ceylan, M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, s.20-25.

²³⁷ Oktay Belli, *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul 2004, s. 42.

anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Siyasi, sosyal ve ekonomik yaşam tarzı mezar yapımını etkilemiştir.²³⁸ Bu nedenle Urartu mezarları hakkında farklı sınıflandırmalar günümüze kadar ortaya çıkmıştır. Mezarların eni, boyu, genişliği, inşası sırasında kullanılan yapı malzemeleri, inşaat teknikleri bunun yanında, krallara ait mezar odaları, yönetici sınıfına ait mezarlar, halk mezarları insanların sosyal vasıflarını belirten unvanlarla açıklama çabaları ortaya koyulmuştur.²³⁹

Mezarlarını genellikle ev mimari şeklinde ve oda biçiminde yapmışlardır. Yapılan Arkeolojik çalışmalar sonucunda mezarlarına eşyaları ile birlikte gömüldükleri görülmüştür. Ayrıca arkeolojik veriler ışığında ölülerini hem yakarak hem de yakmadan gömerek dini seremoniyi oluşturdukları görülmüştür.²⁴⁰

Urartu içerisinde yakma geleneğinin olduğu görülmektedir. Bu anlayış yöneticiler ve halk içerisinde kullanıldığı görülmüştür. Ölen kişinin cesedi yakıldıktan sonra kemikleri bir çömleğin içerisine koyularak ağzının taşla kapatıldığı görülmektedir. Mezar içerisine ölen kişinin değerli eşyalarının bırakıldığı urneler ortaya çıkarılmıştır. Bu anlayışın varlığı öteki dünya anlayışının bir göstergesidir.²⁴¹

Urartu mezar geleneği içerisinde yer alan anıtsal kaya mezarları oldukça önemlidir. Mimari üslubu ve bölgesel anlayışından dolayı farklılık gösteren kaya mezarının üst tabakaya ait olduğu belirlenmiştir. Yapım teknikleri bakımından farklılık gösterse de zaman içerisinde ortak bir anlayışın geliştiğini ve birbirine benzeyen teknikler görülmüştür. Krallara ve yöneticilere ait kral mezarların varlığını ortaya koyan en güzel örnekler ise; Kayalidere, Palu ve Erzurum Umudumtepe’de bulunan kaya mezarlarıdır.²⁴²

---

²³⁸ Erkan Konyar, *Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri, Urartu Doğu’da Değişim*, İstanbul 2011, s.206.

²³⁹ Veli Sevin, “Van Bölgesi Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, s.287-295.

²⁴⁰ R. D. Barnett, “Urartian Cemetery at Iğdır”, *Anatolian Studies* 13, 1963, s. 178–197.

²⁴¹ Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, s. 6-67.

²⁴² Konyar, *Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri*, s. 217.

III. BÖLÜM

3.1. Araştırılan Arkeolojik Merkezler ve Sonuçları

Kemah İlçesi ve çevresinde 2005-2019 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Kemah, Otlukbeli, Tercan, Çayırılı ilçelerinde çalışmalarda yapılmıştır. Bu kapsamda Kemah İlçesi'nde 6 merkezde araştırma yapılmıştır. Bu arkeolojik merkezlerden bazıları 2005-2019 yılları arasında gerçekleşen Yüzey Araştırmaları sırasında ilk defa üzerinde çalışılan arkeolojik merkez olma özelliği taşıırken, bazıları daha önce bilim dünyasına duyurulmuştur.

Yaptığımız Yüzey Araştırmalarında temel aldığımız nokta ise, bölgenin Eskiçağının şekillenmesinde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Kemah ilçesinin stratejik önemini ortaya koymak ve vurgulamaya çalışmaktır.

3.1.1. Kaleler

3.1.1.1. Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)

Kemah İlçesi'nin 26 km güneybatısında bulunan Yücebelen Köyü'nün 5 km. güneyinde yer alan kale batısında Kalebaşı Deresi, doğusunda Tunceli ili Ovacık ilçesine bağlanan bir boğaz yer almaktadır. Kalenin batısında ve kuzeyinde bol miktarda su kaynakları yer alır. Munzur Dağları'nın kuzey yamacında yer alan kale, engebeli oranı yüksek arazi içerisinde doğal oluşumlu bir kaya kütesinin üzerine kurulmuştur.²⁴³

Kaleye ulaşımı sağlayan 45 taş basamak merdiven tespit edilmiştir. Su ihtiyacını sağlamak amacıyla kale içerisinde 3 su sarnıcı yer almaktadır. Sarnıçlardan büyük olanın 18 kaya basamağının varlığı tespit edilmiştir. Bu kalede yer alan su sarnıçlarının benzerlerini, daha önceden yaptığımız tespitler sonucunda Erzincan Kızlar Kalesi ve Kemah Kalesi'nde görmekteyiz. Ayrıca kale içerisinde Kutsal alan yer almaktadır. Kale çevresinde insanlar tarafından yerleşmenin olduğunu ortaya koyan mimarî kalıntılar ve mezarların varlığı tespit edilmiştir. Kale ve yerleşim

²⁴³ Ceylan, Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.79.

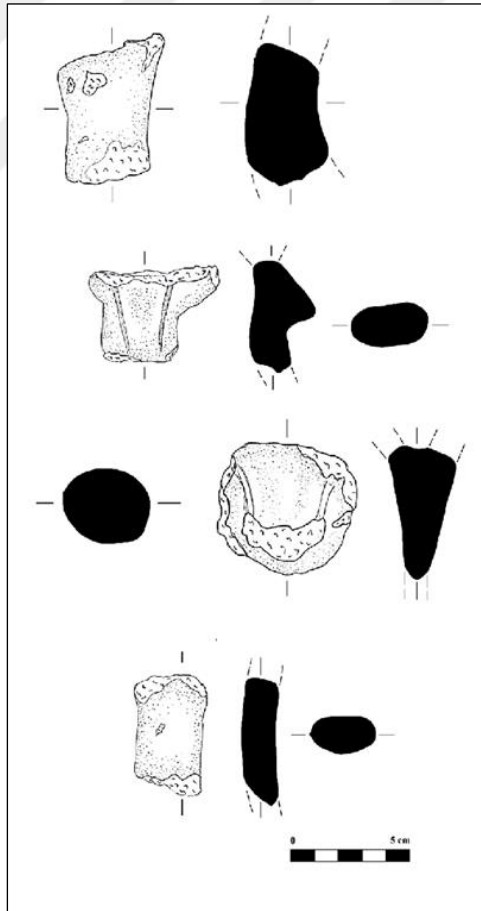
yerlerinde elde edilen keramik kalıntıları, Demir Çağı ve Ortaçağ özelliği göstermektedir.²⁴⁴

Fotoğraf 1 2 3: Yücebelen Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)

²⁴⁴ Alpaslan Ceylan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (22/2), Ankara 2005, s. 190; Ceylan-Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, s.141.

Keramik Fotoğraf ve Çizimi 1: Yücebelen Kalesi

3.1.1.2. Bardık Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)

Bardık Kalesi, Yücebelen Kalesi'nin 2 km. güneybatısında yer alır. Bardık Kalesinin kuzeydoğusunda sur duvarları bulunmaktadır. Harç tekniği kullanılmadan yapılan duvarların yüksekliği 1,5-2 m. kadardır. Kale, yer aldığı konumundan dolayı savunmaya son derece elverişli bir alanda inşa edilmiştir. Kalede yapılan çalışmalarda herhangi bir keramik varlığına rastlanılmamıştır.²⁴⁵

Fotoğraf 4 5 6: Bardık Kalesi (Kemah-Yücebelen Köyü)

²⁴⁵ Ceylan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, s. 190; Ceylan, Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.93.

3.1.1.3. Sarıtaş Kalesi

Kemah-Refahiye yolunun 23. km'sinde bulunan yol ayrımının kuzeyinde yer Sarıtaş Kalesi yer aldığı mevki "Sarıtaş" olarak ifade edildiğinden dolayı kale de abu ad ile anılmaktadır. Kaçak kazıların yapılması sonucu hiçbir duvara rastlanılmamıştır.²⁴⁶ Ayrıca kalenin bulunduğu alanda ruhsatlı madencilik yapan bir şirketin neden olduğu tahribat izlerini görmek mümkündür. İncelenen keramik kalıntıların varlığı İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ özellikleri göstermektedir.²⁴⁷

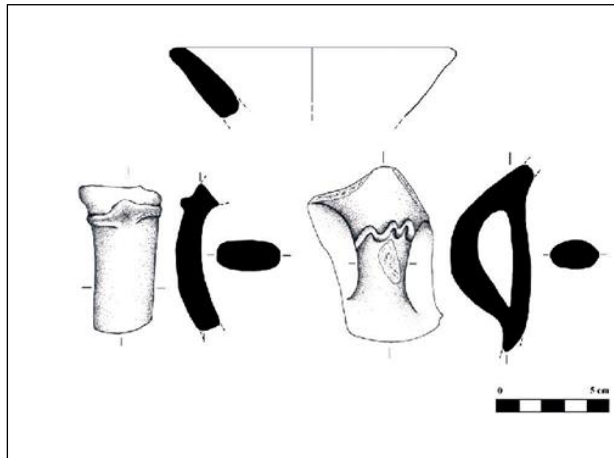

²⁴⁶ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 145.

²⁴⁷ Ceylan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 190; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.95.

Fotoğraf 7 8 9: Saritaş Kalesi

Keramik Fotoğraf ve Çizimi 2: Saritaş Kalesi

3.1.1.4. Kemah Kalesi (Kemah)

Erzincan'ın 50 km güneydoğusunda yer alan Kemah, deniz seviyesinden 1100 m yüksekliktedir. Kale, ilçenin güneyini oluşturan Munzur Dağları ile kuzeyde bulunan Karadağ arasındaki dar bir vadi olan Kemah Boğazı içerisinde yer almaktadır. Munzur Dağları'ndan kaynağını alan Tanasur Deresi, kalenin doğusundan itibaren başlayarak kuzeydoğusu ve kuzeyini geçip Karasu Irmağı'na ulaşır. Ayrıca çayın oluşturduğu doğal yarık kalenin sınırlarını oluştururken, kalenin savunmasını da güçlü kılmaktadır. Kalenin batısında yer alan doğal ve tarihî kara yolu M.Ö. II. binyıldan günümüze kadarkullanım görmüştür. Kalede ilk dönemden itibaren yerleşim kültürlerinin izleri görülmektedir.²⁴⁸ Kalenin kuzeyinde çaya inen kaya basamaklı su tüneli vardır. Su tünelinin büyük bir kısmı toprakla dolduğu için basamakları tam olarak tespit edilememiştir.²⁴⁹

Kemah Kalesi'nde H. Yurttaş başkanlığında 2010 yılında kazı çalışmaları başlatılmış olup ve bu kazılar günümüzde de devam etmektedir.²⁵⁰ Sonraki yıllarda kalede camii ve hamam yapısında çalışmalar yapılmıştır.²⁵¹ Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda kalenin Tunç Çağı dışında; Roma, Mengücekler ve Osmanlı dönemlerinde de kullanım görüldüğü tespit edilmiştir.

Kale, Erzincan'dan güneye doğru açılarak Elazığ bölgesine, oradan da daha güneye Mezopotamya'ya kadar ulaşan tarihi doğal yol üzerinde yer almaktadır. Stratejik açıdan oldukça önemli olan Kemah Kalesi ve Taşbulak Kalesi yapılacak olan arkeolojik kazı çalışmaları ile bölgenin Eskiçağ Tarihini aydınlatması bakımından önem taşımaktadır.

---

²⁴⁸ Ceylan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 190 vdd.; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 147.

²⁴⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.242.

²⁵⁰ H.Yurttaş-H. Özkan vd., "Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı (34/3)*, Ankara 2013, s. 461-472; H. Yurttaş-H. Özkan vd., "Kemah Ve Kemah Kalesi Kazıları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.31, 2013, s. 223-248.

²⁵¹ H. Yurttaş-H. Özkan vd., "Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı (35/2)*, Muğla 2013, s.470-480.

Fotoğraf 10: Kemah Kalesi Genel Görünüm

Fotoğraf 11: Kemah Kalesi Giriş Kapısı

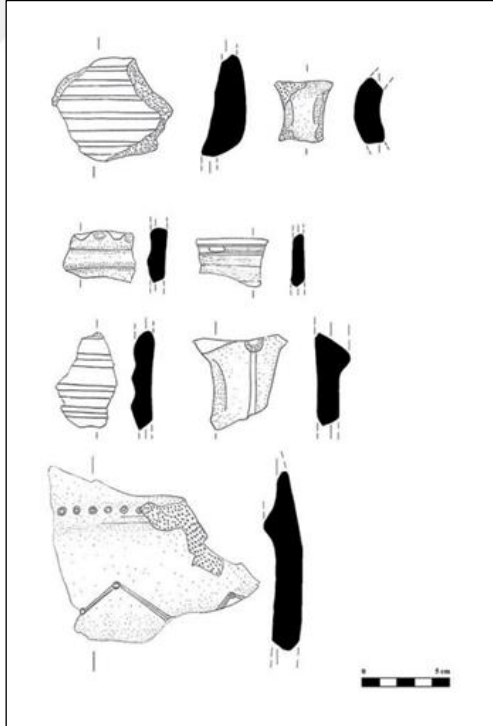
3.1.1.5. Kalecik Kalesi (Kemah-Akbudak Köyü)

Kalecik Kalesi, Kemah'ın 50 km kuzeyinde bulunan Akbudak Köyü'nün 4 km kuzeydoğusunda, doğal bir tepe üzerinde yer alır. Akbudak Çayı, kalenin kuzeyinden itibaren yay çizerek doğusuna kadar dolaşmaktadır. Kale ile Akbudak Çayı arasında 50 m. Yükseksekti farkı bulunur. Kalenin savunma amaçlı vadiye açılan kısmına kurulmuştur. Yapılan yüzey araştırmaları sonucu kaleden elde edilen keramik buluntuları Ortaçağ özelliği gösterir.²⁵²

Fotoğraf 12 13: Kalecik Kalesi

²⁵² Ceylan, “2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, s. 191; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.26; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 152 vdd.

Keramik Fotoğraf ve Çizimi 3: Kalecik Kalesi

3.1.1.6. Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı

Kemah ilçesinin 16 km kuzeybatısında, Taşbulak Köyü'ne yakın bir mevkide yer almaktadır. Taşbulak Kalesi, 2003 yılında A. Ceylan ve ekibi tarafından tespit edilmiştir. Ancak bu tespit sırasında sadece ön incelemeler yapılabilmektedir. Kale ve çevresinde 2011 yılında detaylı çalışmalar yapılmış ve kalede tespit edilen tipik Urartu kaya mezarının çizimleri de yapılmıştır.²⁵³

Taşbulak Kalesi, Karasu Irmağı'nın hemen üzerinde yer alır. Kalenin mevki, stratejik açıdan oldukça önemli bir konumdadır. Güneyde deniz seviyesinden 1601 m'den yüksek bir kayalığın üzerine tıraşlanarak yapılmıştır. Kale'nin inşası güneydoğu kuzeybatı konumunda olup, iki tepe üzerinde yer alır. Kalenin batı kısmında iri taş bloklarla yapılan sur izlerinin varlığı tespit edilmiştir. Kalenin güney ve doğu bölümü oldukça sarp bir yapıya sahip olduğundan bu yönlerden gelecek saldırılara karşı, savunma açısından güvenlidir. Kalenin kuzey tarafı da sarp olmakla birlikte inilip çıkılabilecek ölçüde daha düzdür. Kalenin Urartu dönemine ait bir kale olduğu yapılan çalışmalar ile ortaya koyulmuştur. Kalenin güney bölümü düzelterek yerleşim alanları açılmıştır.²⁵⁴

Kalenin doğu tarafında derin bir vadiden sonra Yoğurtçu Dağı yer almaktadır. Taşbulak Kalesi, kalenin doğu tarafında bulunan vadiyi kontrol altında tutabilmek amacıyla yapılmış olmalıdır. Bu vadiden aynı zamanda tarihi doğal yolun da geçiyor olması çok önemlidir. Kale ayrıca Karasu Irmağı'na çok yakın bir konumda yer almaktadır. Bu da kalenin stratejik önemi açısından son derece önemlidir. Çünkü Kemah üzerinden Elazığ'a ulaşan tarihi yol, büyük oranda Karasu Irmağı'nın yatağını takip etmektedir.

---

²⁵³Oktaç Özgül, "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (30/2), Çorum 2013, s. 282-283; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, s. 250-251; A. Ceylan-O. Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu I*, Erzincan 2016, s. 133; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 192; İbrahim Üngör, "Kemah'ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi Ve Kaya Mezarı", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, Erzincan 2019, s. 60 vdd.

²⁵⁴ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Erzurum 2015, s. 250-251; Ceylan-Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu I*, Erzincan 2016, s. 133; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 192; Üngör, "Kemah'ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi Ve Kaya Mezarı", s. 60 vdd.

Taşbulak Kalesi'nin güneyinde Urartu kale mimari yapılarında sıkça karşımıza çıkan su sarnıçlarından bir örneği tespit edilmiş olup sert kayanın üzerine yapılan sarnıç 70 cm çapında, 90 cm derinliğindedir.²⁵⁵

Doğu Anadolu'nun ekonomisini, siyasi yapısını, mimarisini yani topyekün kültürel görünümünü değiştiren Urartular'da önemli dini ritüellerden biri de ölü gömme gelenekleri ve buna dair mezar mimarisi olmuştur.²⁵⁶MÖ I. binde Urartular ile birlikte yönetici ve soylu tabaka için yapılan anıtsal kaya mezarları ortaya çıkmıştır.²⁵⁷ Van-Tuşpa başta olmak üzere Urartu yayılım alanı içerisinde pek çok sayıda anıtsal kaya mezarları tespit edilmiştir. Erzincan'da ise Pekerîç, Şirinli Kale, Cengerli²⁵⁸, Altıntepe, Yollarüstü kaya mezarları ve konumuz olan Kemah ilçesine bağlı Taşbulak Köyü'ndeki kaya mezarı tespit edilmiştir.

Taşbulak Kalesi'nin güney tarafında, iç kale alanının dışında bulunan kaya mezarı tipik Urartu kaya mezarlarının özelliklerini ortaya koymaktadır. Kaya mezarının giriş kapısı 1.45 x 0.98 m ölçülerindedir. Buradan girilen mezar odasının kuzeybatı duvar uzunluğu 2.53 m'dir. İlk mezar odasının tavan yüksekliği 1.80 m'dir. Bu mezar odasının ölçüleri: 124-163x245-253x180-188 cm'dir. İlk mezar odasından 138 cm yüksekliğindeki eşikli bir kapı ile ikinci bir odaya giriş yapılabilmektedir. Yüksekliği 194-222 cm olan ikinci odanın güneydoğu duvarında 4 tane, kuzeybatı duvarında ise 3 tane nişin varlığı tespit edilmiştir. Mezardaki ilk odada; odanın güney köşesinde 35 cm derinliğe sahip 55x65 cm ölçülerinde bir sunu çanağı tespit edilmiştir. Bu sunu çanağına 36 cm mesafede 13 ve 16 cm çapa sahip olan iki küçük oyuk vardır. Kaya mezarının bulunduğu alanda 70-90 cm çaplı çukurun bulunması bölümün kutsal bir mekân olduğu göstermektedir.²⁵⁹

---

²⁵⁵Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s.315; Üngör, "Kemah'ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi Ve Kaya Mezarı", s. 60vdd.

²⁵⁶ Baki Ögün, *Urartu Halk Mezarları, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, 1974, s. 443-468; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, s. 87-106.

²⁵⁷ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, s. 1vdd.

²⁵⁸ Yavuz Günaşdı, "Urartu'nun Uç Kalelerinden Cengerli Kalesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, Erzincan 2019, s. 109-129.

²⁵⁹Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, s. 250-251; İbrahim Üngör, "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (31/1), Muğla 2014, s. 71-72; Ceylan-Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular",

Fotoğraf 14 15: Taşbulak Kalesi

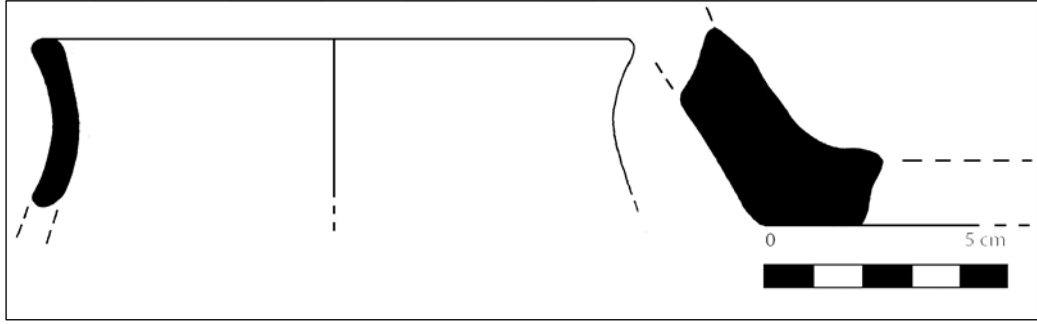
Uluslararası Erzincan Sempozyumu I, s. 133; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ Erzincan Kaleleri*, s. 194; Üngör, “Kemah’ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi Ve Kaya Mezarı”, s. 60 vdd.

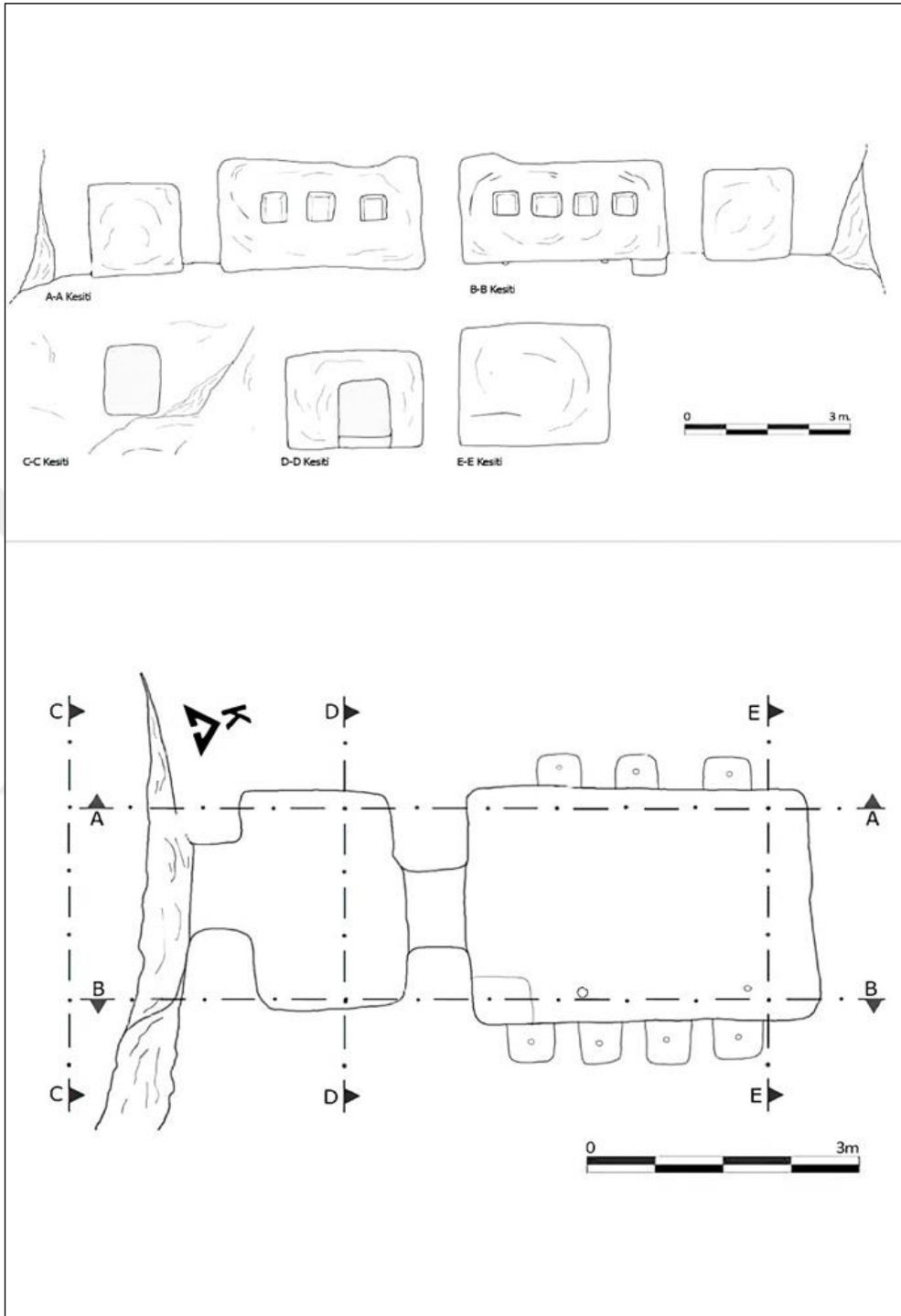
Fotoğraf 16: Kaya Mezarı (Taşbulak Kalesi)

Fotoğraf 17: Kutsal Alan (Taşbulak Kalesi)

Keramik Fotoğraf ve Çizimi 4: Taşbulak Kalesi

3.1.2. Yerleşmeler

3.1.2.1. Berkçayır Su Gölet

Kemah ilçesinde tespit edilmiş olan Bardık Kalesi ile Yücebelen Kalesi'nin arasına konumlandırılan Berkçayır Su Göleti, toprakla dolmasına rağmen yapılan çalışmalar sonucu sınırları tespit edilmiştir. Bu iki kale ve su göleti Demir Çağı Urartu döneminden kalmıştır.²⁶⁰

3.1.2.2. Mermerli Yerleşmesi

Kemah ilçesine bağlı Mermerli Köyü'nün 1 km kuzeyinde, Karasu Nehri'nin de güneyinde yer alan yerleşme, oldukça yüksek bir sırt üzerinde bulunmaktadır. Yerleşim yeri ve çevresinde Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen çok az sayıda keramik bulgusuna rastlanmıştır.²⁶¹

3.1.2.3. Dipler Yerleşmesi

Kemah ilçesine bağlı Doğanbeyli Köyü'nün 3 km kuzeydoğusuna konumlandırılan yerleşme kuzey-güney doğrultulu olup, boyutu bodur ağaçlar nedeniyle tespit edilememiştir. Kaçak kazılara maruz kalan yerleşmede Ortaçağ'a tarihlendirilen pitos parçalarına rastlanılmıştır.²⁶²

3.1.2.4. Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi

Kemah Boğazı'nın girişinde bulunan yerleşme, Erzincan-Kemah karayolunun 12. km'sinde, Karasu Nehri'nin hemen kuzey kıyısında bulunur. Yerleşme, deniz seviyesinden 1149 m yüksekliktedir.

Yerleşmenin bir yamacında, mezar olarak kullanıldığı anlaşılan kısmında kaçak kazılar yapıldığı ve buradan çıkarılan toprak malzemenin Karasu Irmağı yönündeki güney yamaca atıldığı tespit edilmiştir. Yerleşmenin kuzey yamacından geçen demiryolu, merkezi büyük ölçüde tahrip etmiştir.

---

²⁶⁰ Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 190; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 173.

²⁶¹ Ceylan-Üngör-Ceylan-Günaşdı-Özgül, "2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", s. 1 vdd.

²⁶² Ceylan, 2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s. 191; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 177-178.

Fotoğraf 18: Karasu (Ozantepe) Yerleşmesi

SONUÇ

Erzincan il sınırları içinde yer alan ve çalışmamıza konu olan Kemah ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almakta ve Fırat'ın ana kolu olan Karasu Irmağı'nın açmış olduğu boğazın (Kemah Boğazı) güney yamacında yer almaktadır. Erzincan il merkezine 51 km uzaklıkta bulunan ilçede, ülkenin doğusunu batısına bağlayan bir demiryolu bulunmaktadır.

Bağlı olduğu Erzincan ili, verimli arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, iklim şartlarının çevresine göre daha ılımlı olması ve tarihi devirlerden itibaren önemli yol güzergâhlarında bulunması nedeniyle birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgede M.Ö. 3500'lerden itibaren "Karaz Kültürü" görülmüş ve M.Ö. II. binden başlayarak sırasıyla Hayaşa, Diauhei ve Urartu Krallıkları bölgeye hâkim olmuşlardır.

Kemah tarihi kısmında detaylı bir şekilde verdiğimiz ve Hayaşa döneminin anlatıldığı Hitit kaynaklarında ismi geçen Kummuha bölgesi, Kemah ilçesine lokalize edilmektedir. Hitit prensi I. Şuppiluliuma babasının hastalığı döneminde ülkenin başında iken Hayaşalılar, Hititler'in Yukarı Ülkesine saldırmışlardır. Hattuşa'dan hareket eden I. Şuppiluliuma Kaşkaları bertaraf edip ülkesini güvene aldığı düşünürken Hayaşa ve Kaşkalar bu kez birleşerek Hitit topraklarına saldırmışlardır. Bu sırada hastalıktan kurtulan III. Tuthaliya hazırlıklara başlamıştır. Bu dönemde Hayaşalılar ise Karanni/ş adında bir beyin önderliğinde Karasu ırmağını izleyerek Kummuha (Kemah/Erzincan)'yı geçtikten sonra Hitit topraklarına girmişlerdir. İlk harekâtı Kaşkalar üzerine yapıp onları yenilgiye uğrattıktan sonra ellerindeki Hitit esirlerini alan Hitit kralı, onlardan da çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir. Hayaşalılar ise Hitit ordusunun Şamuha'ya doğru yola çıkması üzerine kuşatmayı kaldırıp Kummuha'ya geri çekilmişlerdir. Bu sırada III. Tuthaliya'nın tekrar hastalanması sonucu ordunun başına geçen I. Şuppiluliuma, Hayaşalılar ile Kummuha önünde karşı karşıya gelmiştir. İki kralın karşı karşıya geldiği bu savaşı anlatan Hitit tableti kırık olduğundan dolayı, savaşın sonucu hakkında detaylı bilgimiz bulunmamaktadır. Bu savaş sonrası I. Şuppiluliuma başarılı bir şekilde

ülkesine dönerken Hayaşa Krallığında taht değişikliği meydana gelmiş ve kral Karanni'nin yerine Mariya geçmiştir.

Bölgede Prof. Dr. A. Ceylan başkanlığında 1998'den başlayıp günümüze kadar devam eden ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından yürütülen Yüzey Araştırmaları dikkate alındığında, tespit edilen Kemah Kalesi ve Taşbulak Kalesi'nin, Hitit-Hayaşa mücadelesinde önemli görevler üstlenmiş olma ihtimalinin olduğu düşünülmektedir. Bu kale Erzincan'dan güneye doğru açılarak Elazığ bölgesine, oradan da daha güneyde bulunan Mezopotamya bölgesine kadar ulaşan tarihi doğal yol güzergâhında bulunması nedeniyle, stratejik öneme sahiptir. Tarihi süreç içerisinde Kemah'a büyük önem kazandırmış olan Kemah Kalesi, özellikle karada meydana gelen mücadeleler için önemli bir stratejik merkez ve savunma kalesidir.

Yazılı belgelere göre; II. Murşili'nin etkili ve sık seferleri sonucu yıkıldığı bilinen Hayaşa'dan sonra bölgede tekrar bir krallık döneminin yaşandığı, özellikle Asur krallarının bölgeye yaptığı seferlerden anlaşılmaktadır. Bu krallık Diauehi Krallığı'dır. Özellikle Erzincan'ın doğusunda, Tercan, Çayırılı ve çevresinde Diauehi Krallığı'nın etkisi görülmektedir.

Bölgeye hakim olan en önemli güçlerden birisi de Urartular'dır. Tüm Doğu Anadolu'nun Asur tehdidi altında kaldığı dönemde Uruatri ve Nairi beylikleri olarak ayrı ayrı topluluklar halinde yaşayan Urartular, büyüyen Asur tehdidine karşı tek çatı altında toplanarak Urartu Krallığı'nı kurmuşlardır. Urartular devleti'nin bölgedeki faaliyetlerini idare etmek için özellikle kuzeybatı bölgesinin yönetimi, denetimi ve güvenliği açısından son derece önemli bir merkez olan Altıntepe'yi idari merkez olarak belirlemişlerdir. Altıntepe'de ilk dönem kazıları 1959-1968 yıllarında yapılmıştır. İkinci dönem kazıları ise 2003 yılında başlamış ve hâlen günümüzde devam etmektedir. Yapılan kazılar sonucu Altıntepe'nin birçok özelliği ortaya çıkarılmıştır.

Bu anlamda Prof. Dr. A. Ceylan başkanlığında yapılan yüzey araştırmalarının en önemli sonuçlarından biri de, Asur kaynaklarında sayıları ve isimleri verilen bilgilerle örtüşen, kale ve yerleşim merkezlerinin bölgede tespit edilmiş olmasıdır.

Yapılan yüzey araştırmaları ile Urartu döneminde Altıntepe ile bağlantılı önemli merkezler ortaya çıkarılmıştır. Bu merkezlerden birisi de konumuz olan Kemah'daki Taşbulak Kalesi'dir. Bunun yanında Kemah ve çevresindeki yüzey araştırmalarında tespit edilen kaleler, yerleşmeler, kaya mezarı ve su göleti bölgedeki Urartu varlığını destekler mahiyettedir.

Bu tez çalışmasında Kemah ilçesinde yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilen Yücebelen Kalesi, Bardık Kalesi, Sarıtaş Kalesi, Kemah Kalesi, Kalecik Kalesi, Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı, Berkçayır Su Gölet, Mermerli Yerleşmesi, Dipler Yerleşmesi ve Karasu (Ozantepe) Yerleşmeleri İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenmiştir.

Tarihi devirlerden itibaren Kemah'ın stratejik özelliklere sahip olması ve hâkimiyet alanının yüksek olması dolayısıyla çeşitli devletler, milletler arasında sürekli el değiştiren bir bölge konumunda yer aldığını görmekteyiz. Bölgede yapılacak olan kazı ve yüzey araştırmalarının sayısının artması ile Kemah ve çevresinin Erzincan'ın kültürel bütünlüğüne dayalı olarak eskiçağ tarihine daha fazla ışık tutacağı kanısındaım.

KAYNAKÇA

- AKKAN, Erdoğan, “Erzincan Ovasının İklim Özellikleri”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C:21, S:3- 4, Mart, 1963.
- AKKAN, Erdoğan ve TUNCEL, Metin, “Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, C:1, S.2, 1989.
- ALPMAN, Adil, “Anadolu’da Hurriler”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi, (16-22 Eylül 1996), Çorum Valiliği Yayınları, 1998.
- AMİRAN, Ruth, “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA”, Israel Exploration Journal, Issue: 2, 1952, 89-103.
- ARSEBÜK, Güven, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”. Türk Tarih Kongresi,(8): Ankara, 1979.
- ATALAY, İbrahim, Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983.
- ATALAY, İbrahim, “Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri”, Erzincan İli Stratejik Planı (1991-2006), C:2, 1991.
- ATALAY, İbrahim, Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitigi, İzmir, 1992.
- BAHAR, Hasan, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2013.
- BALKAN, Kemal, “Urartuların Kökeni ve Dilleri”, Belleten Dergisi, C: 48, S:191-192, 1984.
- BAŞIBÜYÜK, Adem, Doğal Süreçlerin Ortaya Çıkardığı Tarihin Önemli Bir Stratejik Noktası: Kemah Kalesi, Erzincan, 2004.
- BAŞIBÜYÜK, Adem, Kemah İlçesi’nin Coğrafyası, Ankara, 2004.
- BAŞIBÜYÜK, Adem, “Demiryoluna Bağlı Olarak Kurulan Bir İlçe Merkezi: İliç (Erzincan)”, Doğu Coğrafya Dergisi, C. 11, S. 15, 2006, 251-274.

- BAŞTÜRK, Mahmut Bilge, “Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasal Rolü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.
- BELLİ, Oktay, “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt: I, Görsel Yayınları, İstanbul, 1982.
- BELLİ, Oktay, Urartu: Savaş ve Estetik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- BELLİ, Oktay, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.
- BELLİ, Oktay, “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalürjisinin Araştırılması”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985.
- BELLİ, Oktay ve CEYLAN, Alpaslan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, Kazı Sonuçları Toplantısı (26/1), Ankara, 2005.
- BELLİ, Oktay, “Urartularda Totemcilik Sorunu”, Anadolu Araştırmaları, S:7, 1979.
- BİNGÖL, A., CEYLAN, A., GÜNAŞDI, Y., “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (27/2), Ankara, 2011.
- BİNGÖL, A., CEYLAN, A., GÜNAŞDI, Y., “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (28/2), Ankara, 2011.
- BULUT, Hüseyin, “1643 Tarihli Avarız Defterine Göre Erzincan Şehri’nin Mahalleleri ”, History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012.
- BORATAV, Ahmet (edt.), Eski Anadolu Ve Trakya, Başlangıçtan Pers Hâkimiyetine Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- BOZGUN, Şafak, “İÖ 2. Binyılda Hitit Çiviyazılı Belgelere Göre Erzincan ve Çevresi”, Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül–Ekim 2016 Erzincan Bildiriler, Cilt: 1 (edt. H. Akın), Erzincan, 2016.

- BURNEY, Charles Allen, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". AS 8. London, 1958.
- CANAN, Duygu, "Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.
- CEYLAN, Alpaslan, "M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler",Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1994.
- CEYLAN, Alpaslan, "1998Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", Araştırma Sonuçları Toplantısı,(17/2), Ankara, 2000,181-192.
- CEYLAN, Alpaslan, "1999 yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", Araştırma Sonuçları Toplantısı (18/2), Ankara, 2001, 71-82.
- CEYLAN, Alpaslan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", Araştırma Sonuçları Toplantısı,(19/2), Ankara, 2002, 165-178.
- CEYLAN, Alpaslan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri Yüzey Araştırmaları", Araştırma Sonuçları Toplantısı (20/2), Ankara, 2003, 311-324.
- CEYLAN, Alpaslan, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları", Araştırma Sonuçları Toplantısı (21/2), Ankara, 2004, 263-272.
- CEYLAN, Alpaslan, "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", Araştırma Sonuçları Toplantısı (22/2), Ankara, 2005_a, 189-200.
- CEYLAN, Alpaslan, "The Erzincan, Erzurum and KarsRegioninTheIron Age", AnatolianIron Ages V, London, 2005_b.
- CEYLAN, Alpaslan, Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır- (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2008.
- CEYLAN, Alpaslan, Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008- 2014), Erzurum, 2015.

- CEYLAN, Alpaslan ve ÜNGÖR, İbrahim, Eskiçağda Erzincan Kaleleri, Erzurum, 2018.
- CEYLAN, Alpaslan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (24/1), Ankara, 2007,163-182.
- CEYLAN, Alpaslan ve BİNGÖL, Akın, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (25/3), Ankara, 2008, 129-148.
- CEYLAN, Alpaslan ve BİNGÖL, Akın, “2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (26/2), Ankara, 2009, 133-150.
- CEYLAN, Alpaslan ve BİNGÖL, Akın, “2014 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (33/1), Ankara, 2016, 447-472.
- CEYLAN, Alpaslan ve ÖZGÜL, Oktay, “Erzincan ve Çevresinde Urartular”, Uluslararası Erzincan Sempozyumu I, Erzincan, 2016.
- CEYLAN, Alpaslan ve ÜNGÖR, İbrahim vd., “2015 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (34/2), Edirne, 2017, s. 25-50.
- CEYLAN, Alpaslan ve GÜNAŞDI, Yavuz vd., “Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2016)”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (35/1), Bursa, 2018, 85-102.
- CEYLAN, Alpaslan ve ÖZGÜL, Oktay vd., “2017 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (36/1), Ankara, 2019, 169-192.
- CEYLAN, Alpaslan, “Refahiye Eskiçağ Araştırmaları”, Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, 2019, 431-468.
- CEYLAN, Nezahat, “Erzincan’da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsırtı Kalesi”, Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, Erzincan, 2019, s. 74-89.

- ÇEVİK, Nevzat, Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994.
- ÇEVİK, Nevzat, Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997.
- ÇEVİK, Nevzat, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara, 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, Anadolu Araştırmaları, S:8, 1980.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları”, Anadolu Araştırmaları, S:9, 1983.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997.
- DARKOT, Besim, “Erzincan”, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, C:4, Ankara, 1993.
- DAVİD, R., Barnett, GÖKÇE, N., “The Find of Urartian Bronzes at Altintepe, Near Erzincan”, Anatolian Studies 3, 1953, 121-129.
- DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara, 2008.
- ERİNÇ, Sırrı, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul, 1953.
- ERİNÇ, Sırrı, “Türkiye Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış”, Türk Coğrafya Dergisi, S:17, 1957.
- ERİNÇ, Sırrı, Klimatoloji ve Metotları, İstanbul, 1969.
- ERZEN, Afif, Çavuştepe I M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara, 1978.
- ERZEN, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1992.
- Erzincan İli Maden Ve Enerji Kaynakları, M.T.A. Yayınları, Ankara, 2002.
- Erzincan İli Stratejik Planı 2010-2014, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009.
- Erzincan Valiliği Çevre Ve Şehircilik İl Müdürlüğü- Erzincan İl Çevre Durum Raporu, 2011.

- GÖRÜR, Muhammet ve EKMEN, Hamza, “Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları: Akmezar”, Gazi Üniversitesi, Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.
- GÜNAŞDI, Yavuz ve BİNGÖL, Akın, “2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (28/2):Ankara, 2011, 1-20.
- GÜNAŞDI, Y., BİNGÖL, A., CEYLAN, A., “2010 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (29/3), Ankara, 2012, 49-70.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Urartu'nun Uç Kalelerinden Cengerli Kalesi”, Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, Erzincan, 2019, s. 109-129.
- GÜNERİ, A. Semih, “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”, Araştırma Sonuçları Toplantısı,(5/2), Ankara, 1987.
- GÜNERİ, A. Semih, “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”,TAD (XXX), 1992.
- GÜNERİ, A. Semih, “Erzurum Karaz, Pulus ve Güzelova’da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler”, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Erzurum, 2007.
- HAYLI, Selçuk, “Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1995.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, İstanbul, 1990.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet ve ÖZKAN, Haldun, “Altın-tepe Kazısı 2003”, Kazı Sonuçları Toplantısı (26/1), Ankara, 2004, 128-136.
- KARAOSMANOĞLU, M., CAN, B., KORUCU, H., “Altın-tepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* (27/1), Ankara, 2006.

- KARAOSMANOĞLU, M., CAN, B., KORUCU, H., “Altıntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı Ve Onarım Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı (28/1), Ankara, 2007.
- KARAOSMANOĞLU, M., CAN, B., KORUCU, H., “Altıntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı Ve Onarım Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı (29/1), Ankara, 2008.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları”, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı (Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 2008.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet ve YILMAZ, Mehmet Ali, “Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları-Tapınak ve Batı Odalarındaki Çalışmalar”, Kazı Sonuçları Toplantısı (30/1), Ankara, 2009.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Yeni Bulgular Işığında Altıntepe Urartu Tapınağı”, XV. Türk Tarih Kongresi I, 2010.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Erzincan Altıntepe Kalesi-Erzincan Altıntepe Fortress”, Urartu, Doğu’da Değişim-Transformation in the East, (edt. K. Köroğlu-E. Konyar), İstanbul, 2011.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet ve YILMAZ, Mehmet Ali, “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6/25, 2013.
- KARAOSMANOĞLU, M., KORUCU, H., YILMAZ, M. A., “Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013”, *Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*, Ankara, 2014.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet ve Halim Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35, Erzurum, 2015.
- KATAR, Murat, “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages*, C:9, S:4, 2014.

- KEÇER, Mustafa, “Erzincan Ovası ve yakın Çevresinin Jeomorfolojisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1985.
- KETİN, İhsan, “Kuzeydoğu Fayı Hakkında”, M.T.A. Enstitüsü Dergisi, S:72, 1969.
- KINAL, Firuzan, Amarna Çağında Hurriler, İstanbul, 1941.
- KINAL, Firuzan, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C:12, S:1.2, 1954.
- KINDİĞİLİ, Muhammet Lütfü, “Ortaçağdan Günümüze Kemah Ve Köylerindeki Kültür Varlıkları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.
- KONYAR, Erkan, Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri, Urartu Doğu’da Değişim, İstanbul, 2011.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, “Pulur Kazısı, 1960”, TAD, (11): 1962.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”, Atatürk Konferansları I, 1964.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara, 1964.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara, 1974.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr, “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi”, 50. Yıl Armağanı: Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1979.
- KOŞAY, Hakkı, “Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?”, Belleten Dergisi, C:9, S:36, 1972.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr ve TURFAN, Kemal, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, Belleten Dergisi, C:23, S:91, 1959.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, Belleten Cilt: VIII, Ankara, 1944.
- KSENOPHON; Hellenika; Yunan Tarihi I-II, çev. Sezgin Sinaoğlu, Ankara, 1974.

- KSENOPHON, Anabasis, çev. Sinem Ceviz, İstanbul, 2013.
- KRUPNOV, Eugene Ignatievich, “The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, Soviet Anthropology and Archaeology III, 1964.
- KUFTIN, Boris Alekseevich, “An Urartian Columbarium on the Slopes of Ararat and the Copper Age of Kura-Arex Basin”, Vestnik Gosukarstvennogo Muzeja (XIIIB), 1943, 92-123.
- KUŞÇU, Ertan, “Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili”,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005.
- KUTLU, Emre, “Altın-tepe’de Urartu Seramiği”, Belleten Dergisi, C:33, S:131, 1969.
- MEMİŞ, Ekrem, Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya, 1990.
- MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ankara, 2011.
- MEMİŞ, Ekrem, İskitlerin Tarihi, Konya, 2005.
- MEMİŞ, Ekrem, “Ermenilerin Kökeni Ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005.
- MİROĞLU, İsmet, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, (1520-1566), Türk Tarih Kurumu Yay. XIV. Dizi, Ankara, 1990.
- ÖĞÜN, Baki, Urartu Halk Mezarları, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, 1974.
- Osten H.H. Vonder, “Neue Urartaelsche Bronzeaus Erzincan”, VI. International Kongress für Archaeologi 1939, Berlin, 1940.
- ÖZAY, Ramazan, Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, İstanbul, 2002.
- ÖZDEN, Özen, “İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altın-tepe Kazıları-Excavations at Altın-tepe”, Belleten, S.98, 1961.

- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altıntepe’de Urartu Mimarlık Eserleri-The Urartian Architecture On The Summit Of Altıntepe”, *Anatolia* 7, 1963.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Arcitectural Monumentsand Wall Paintings*, Ankara, 1966.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Ancient Ararat”, *Scientific American* March 216, 1967.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler-Tombs, Storehouse and Ivories*, Ankara, 1969.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altıntepe Kazıları”, *Bellekten Dergisi*, C:25, S:98, Nisan, 1991.
- ÖZGÜL, Oktay, “2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (30/2), Çorum, 2013.
- ÖZGÜL, Oktay, “Yok Edilen Tarih; Yollarüstü Kalesi”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, Erzincan, 2019.
- ÖZYİĞİT, Merve, “Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzincan, 2017.
- PEHLİVAN, Mahmut, “Karaz ve Hurriler”, *100. Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* (I),1990, 168-176.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Daya(e)ni /Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum, 1991.
- PEHLİVAN, Mahmut, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1984.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Hayaşa*, Erzurum, 1991.
- PEHLİVAN, Mahmut; “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, Bayburt, 1994.
- PEHLİVAN, Selma, “Erzurum’un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış”, *History Studies*, C:5, S:2, 2013.

- PINARCIK, Pınar, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C:27, S: 2, Aralık, 2012.
- PIOTROVSKİİ, Boris Borisoviç, “Urartu Dini”, çev. İsmail Kaynak, C:23, S:1-2, 1960.
- PIOTROVSKİİ, Boris Borisoviç, “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millenium, B.C.”, VI. International, Conccress of Prehistoric and Proto Historic Sciences, Moscow, 1962.
- POLAT, Selahattin, “Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- SAGONA, Antonio, “The Caucasion Region in The Early Bronze Age”. BAR International Series, (Part 1/3): Oxford, 1984.
- SAGONA, A., SAGONA, C., ÖZKORUCUKLU, H., “Excavations at Sos Höyük 1994 First Preliminary Report”, Anatolian Studies, (45): London, 1995, 193-218.
- SAGONA, A., ERKMEN, M., SAGONA, C., “Excavations Sos Höyük 1995”, Kazı Sonuçları Toplantısı,(18/1), Ankara, 1997.
- SAGONA, A., ERKMEN, M., SAGONA, C., “Excavations Sos Höyük 1996”, Kazı Sonuçları Toplantısı, (19/1), Ankara, 1998.
- SAGONA, A., ERKMEN, M., SAGONA, C., “Excavations at Sos Höyük,1997”, Kazı Sonuçları Toplantısı, (20/1), Ankara, 1999.
- SAGONA, Antonio ve SAGONA, Claudia, “Excavations at Sos Höyük, 1998”, Kazı Sonuçları Toplantısı, (21/1), Ankara, 2000.
- SAGONA, Antonio ve ZİMANSKY, Paul, Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri “M.Ö. 1 000 000-550”, çev. Nezih Başgelen-Sim İris Belik-Margaret Payne-Harun Taşkiran, İstanbul, 2015.
- SEVİN, Veli, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, Anadolu Araştırmaları Dergisi, S:11, 1989.

- SEVİN, Veli, "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", Arkeoatlas, S:4, 2005.
- SIRMA, Muhittin ve KADIOĞLU, İzzet, "Erzincan İli-Otlukbeli İlçesi Buğday Ekim Alanlarında Saptanan Önemli Yabancı Ot Türleri, Rastlama, Sıklıkları ve Yoğunlukları", Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, S:1, 2010.
- SÜMER, Osman, "Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, S:6, 1963.
- STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası XII- XII-XIV, çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000.
- ŞAHİN, Tahir Erdoğan, Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde Erzincan Tarihi, Erzincan, 1985.
- ŞAHİN, İ. Fevzi ve DOĞANAY, Hayati, "Geçmişten Günümüze Kuruçay (İliç-Erzincan)", Doğu Coğrafya Dergisi, S. 5, 2001, 349-374.
- TAMER, Serihan, "Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- TARHAN, Taner, "M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları", Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1978.
- TARHAN, Taner ve SEVİN, Veli, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", Anadolu Araştırmaları Dergisi, S: 4-5, 1976-77.
- TARHAN, Taner, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", Anadolu Araştırmaları Dergisi, S: 8, 1982.
- TARHAN, Taner, "Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veriler)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2009.

- TARHAN, Taner, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ’ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 2011.
- TOYNBEE, Arnold J., Tarih Bilinci (A Study of History), İstanbul, 1978.
- TUNCEL, Metin, “Fırat”, İslam Ansiklopedisi 13, İstanbul, 1996.
- TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973.
- ÜNAL, Ahmet, Hititler Devrinde Anadolu I, İstanbul, 2002.
- ÜNGÖR, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.
- ÜNGÖR, İbrahim, “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı (31/1), Muğla, 2014.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 15-17 Eylül 2014, vol.I, 207-232.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Erzincan Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bilezik ve Küpeler”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı: 10, 2015, 151-168.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Urartu Maden Ergitme Sahası “Kurtderesi” İliç (Erzincan)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 9/43, 2016, 955-969.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Erzincan ve Çevresinde Urartu Dönemi Madencilğine Dair Yeni Görüşler”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara (Baskıda).
- ÜNGÖR, İbrahim, “Kemah’ta Bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi Ve Kaya Mezarı”, Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, Erzincan, 2019.
- ÜNSAL, Veli, “Eskiçağda Çoruh Havzası”,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2005.
- VAN, Ali ve YALÇINALP, Bülent, “Kuşkayası (Otlukbeli-Erzincan) Manganez Yatağının Jeolojik Yerleşimi ve Jeokimyasal Özellikleri”, Jeoloji Mühendisliği Dergisi, S:10, 2010.

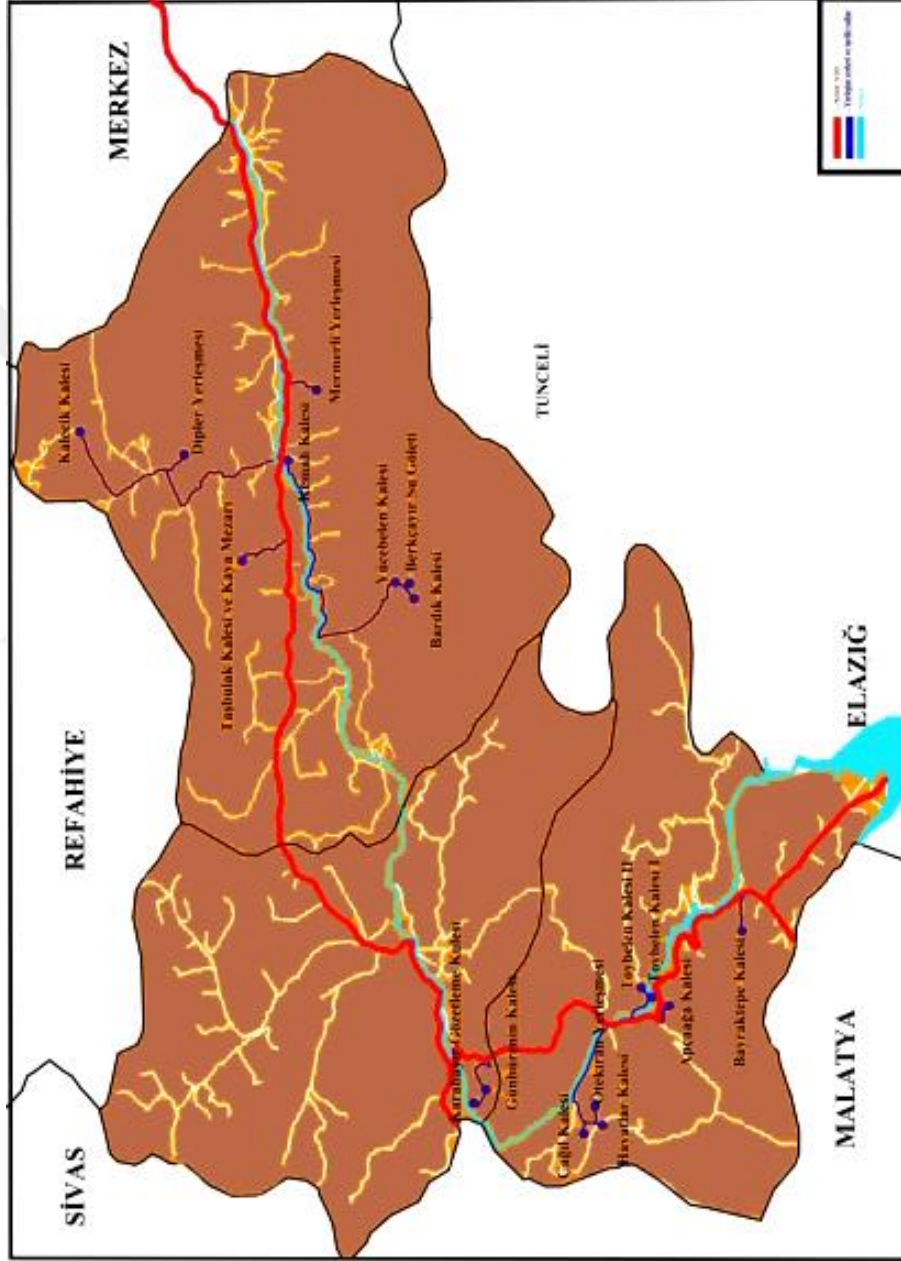

- YAVİ, Ersal, Doğu Anadolu ve Erzincan, Ankara, 1994.
- YAZICI, Hakkı, Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Özellikleri, Cumhuriyetin 75. Yılından Tercan, Ankara, 1993.
- YAZICI, Hakkı ve BAŞIBÜYÜK, Adem; “Kemah (Erzincan) Tuzları”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:33, 1998, s.53-78.
- YILDIRIM, Recep, Uygarlık Tarihi, İzmir, 2000.
- YİĞİT, Turgut, “Hurrilerle İlişkin Hititçe Çivi Yazılı İlk Kayıtlar”, Tarih Araştırmalar Dergisi, C:24,S:38, 2005.
- YURTTAŞ, Hüseyin ve ÖZKAN, Haldun vd., “Kemah Kalesi 2011 Yılı Kazı Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı (34/3), Çorum, 2013; 461-472.
- YURTTAŞ, Hüseyin ve ÖZKAN Haldun vd., “Kemah Ve Kemah Kalesi Kazıları”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.31, 2013.
- YURTTAŞ, Hüseyin ve ÖZKAN, Haldun vd., “Kemah Kalesi Kazısı 2012 Yılı Çalışmaları”, Kazı Sonuçları Toplantısı (35/2), Muğla, 2014.
- WRİGHT, G. Ernest, “The Pottery of Palestin from the Earlest Timer to the End of the Early Bronze Age”, American Schools of Oriental Research, Publications of thr Jerusalem School, Archaeology, New Haven, 1937.

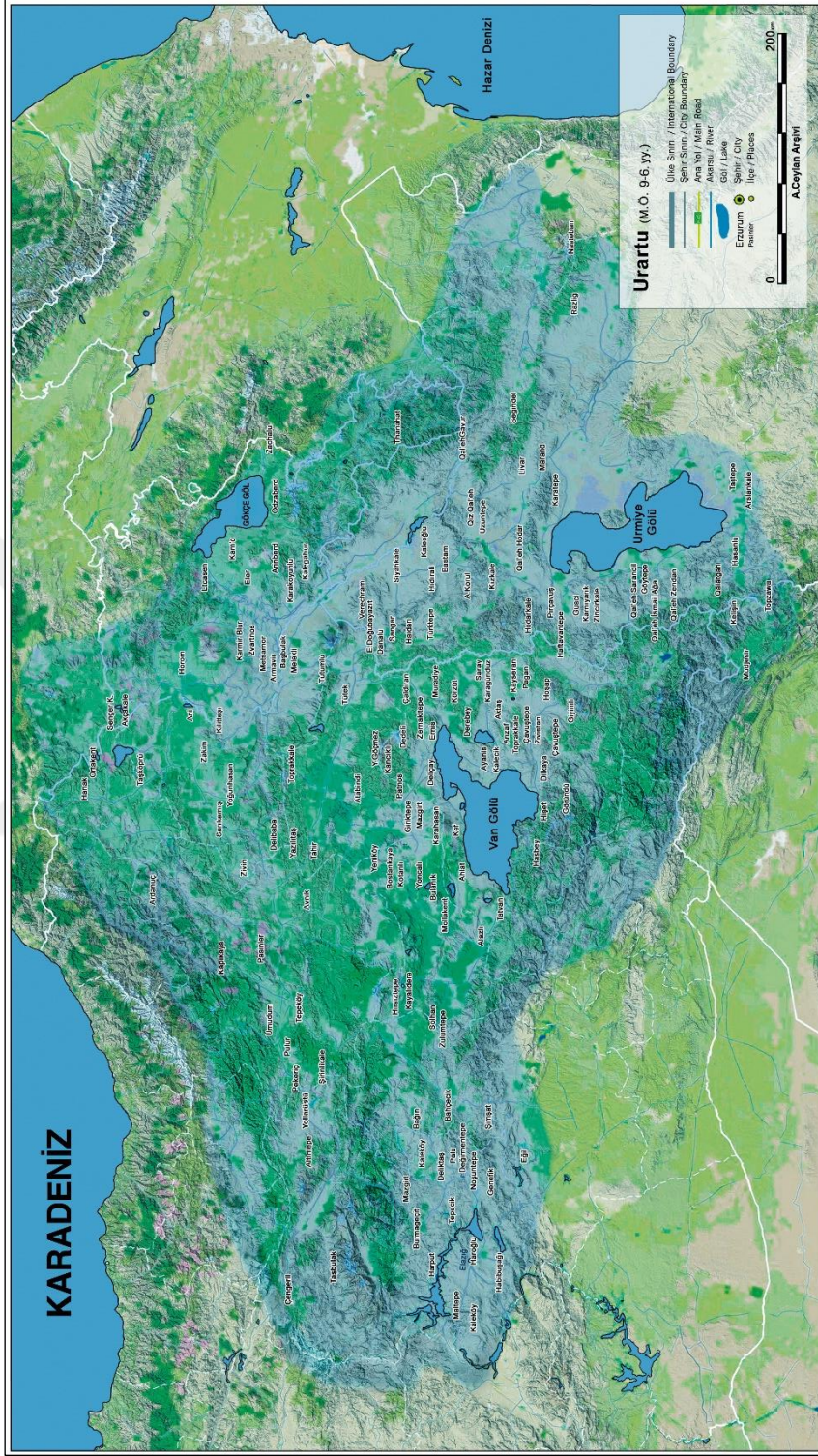
http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiye_maden/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Mden_er.pdf

EKLER

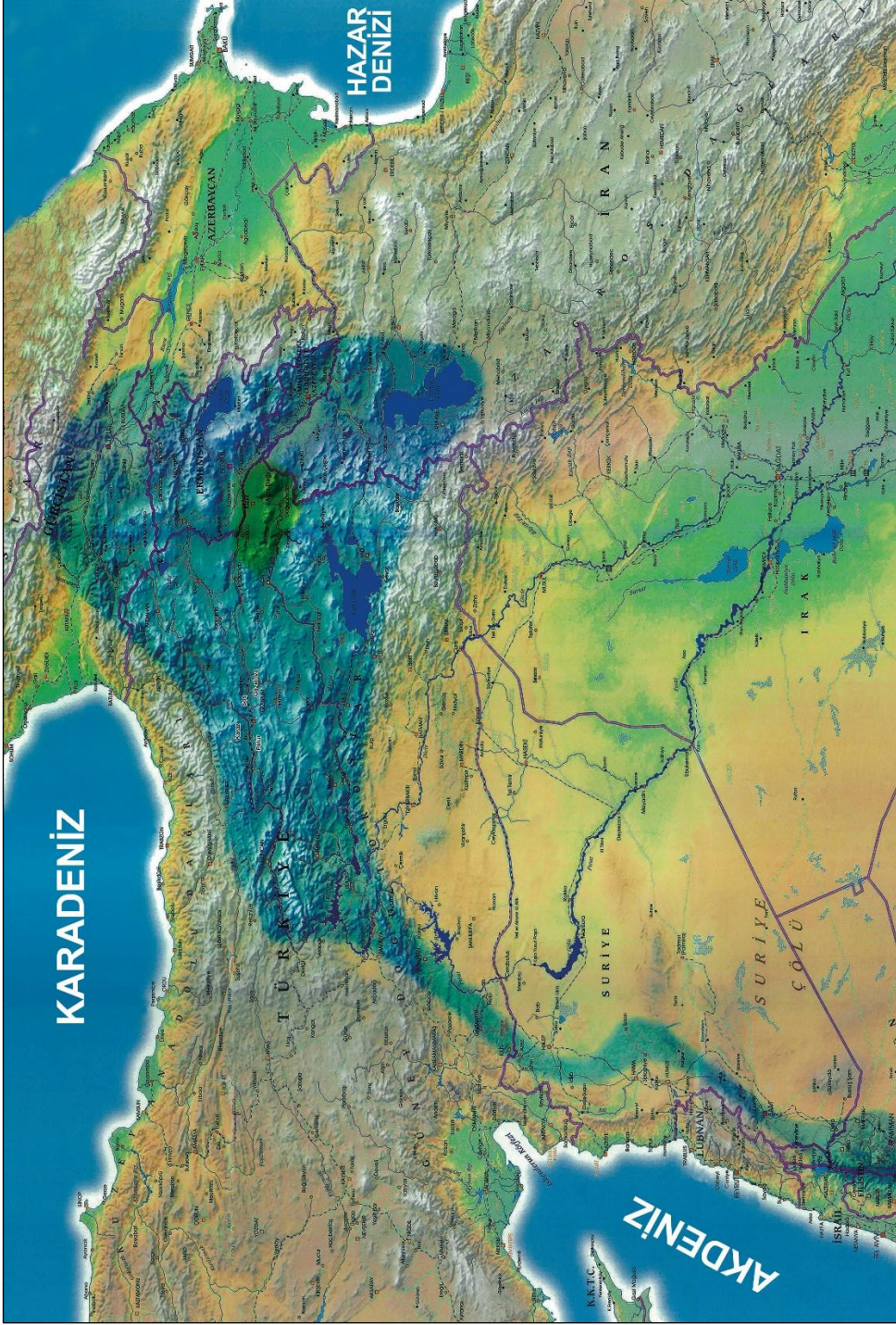
HARİTALAR DİZİNİ

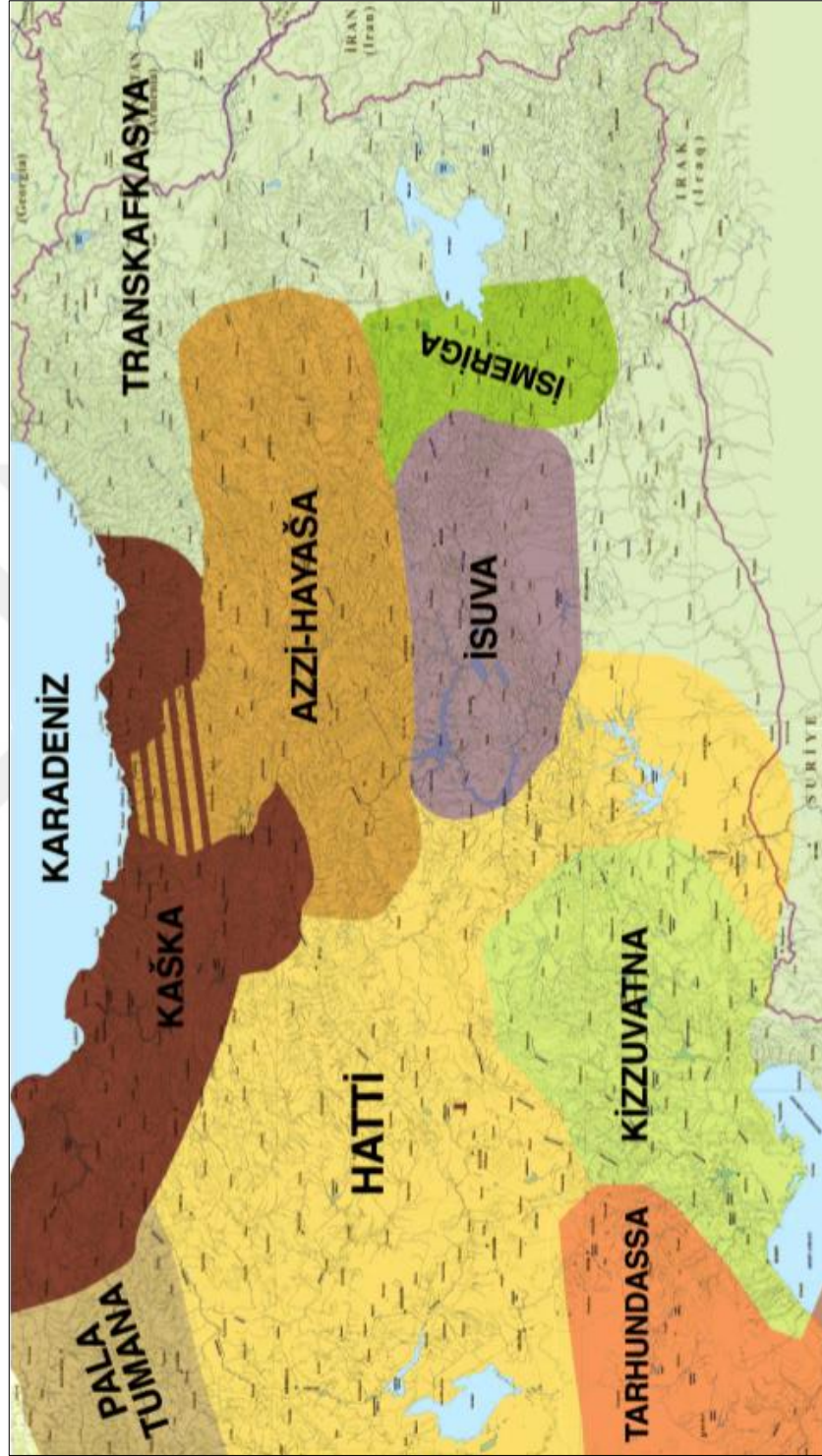
Harita 2:Kemah İlçesi

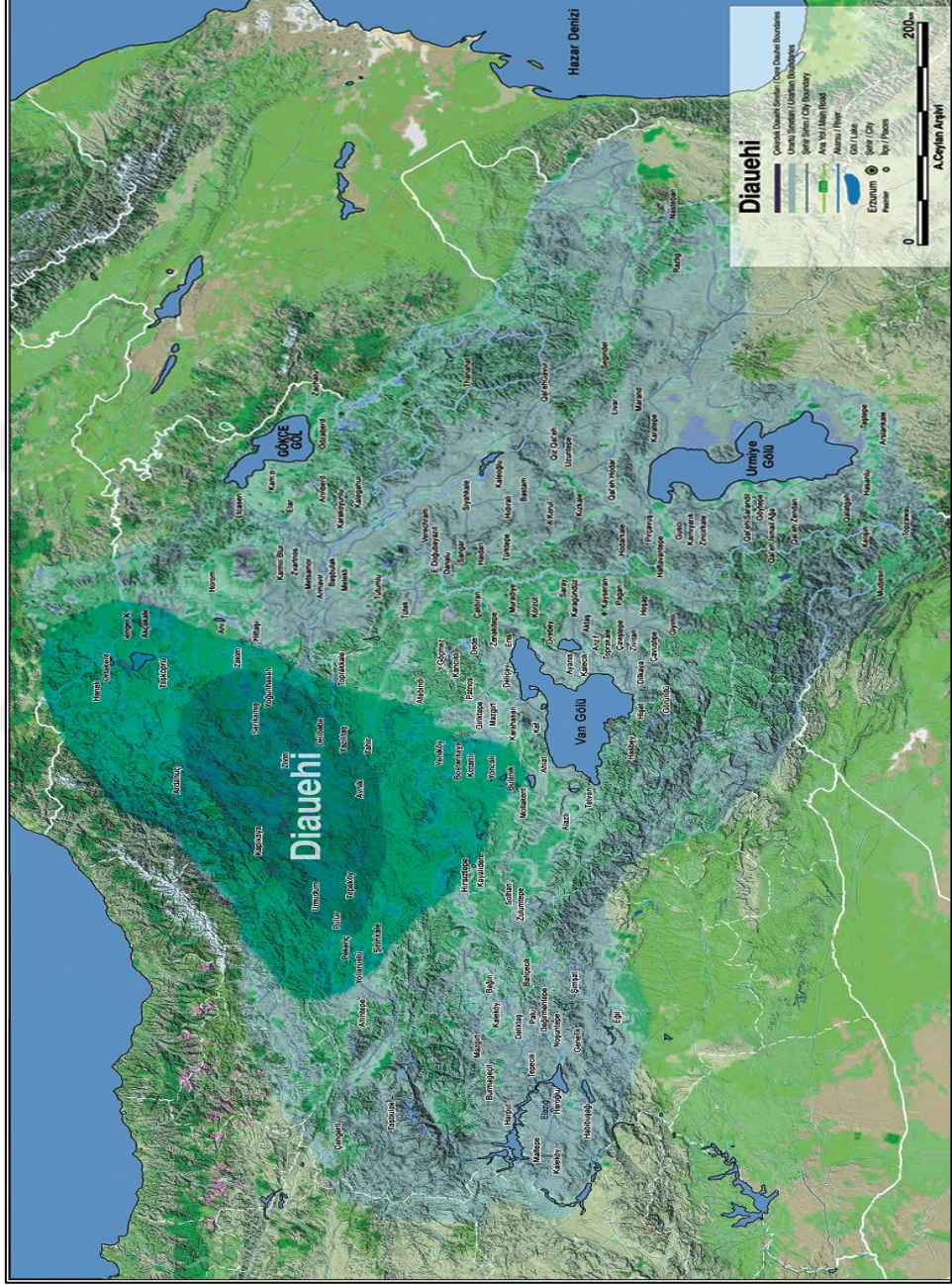
Harita 4:Urartu Yayılım Alanı

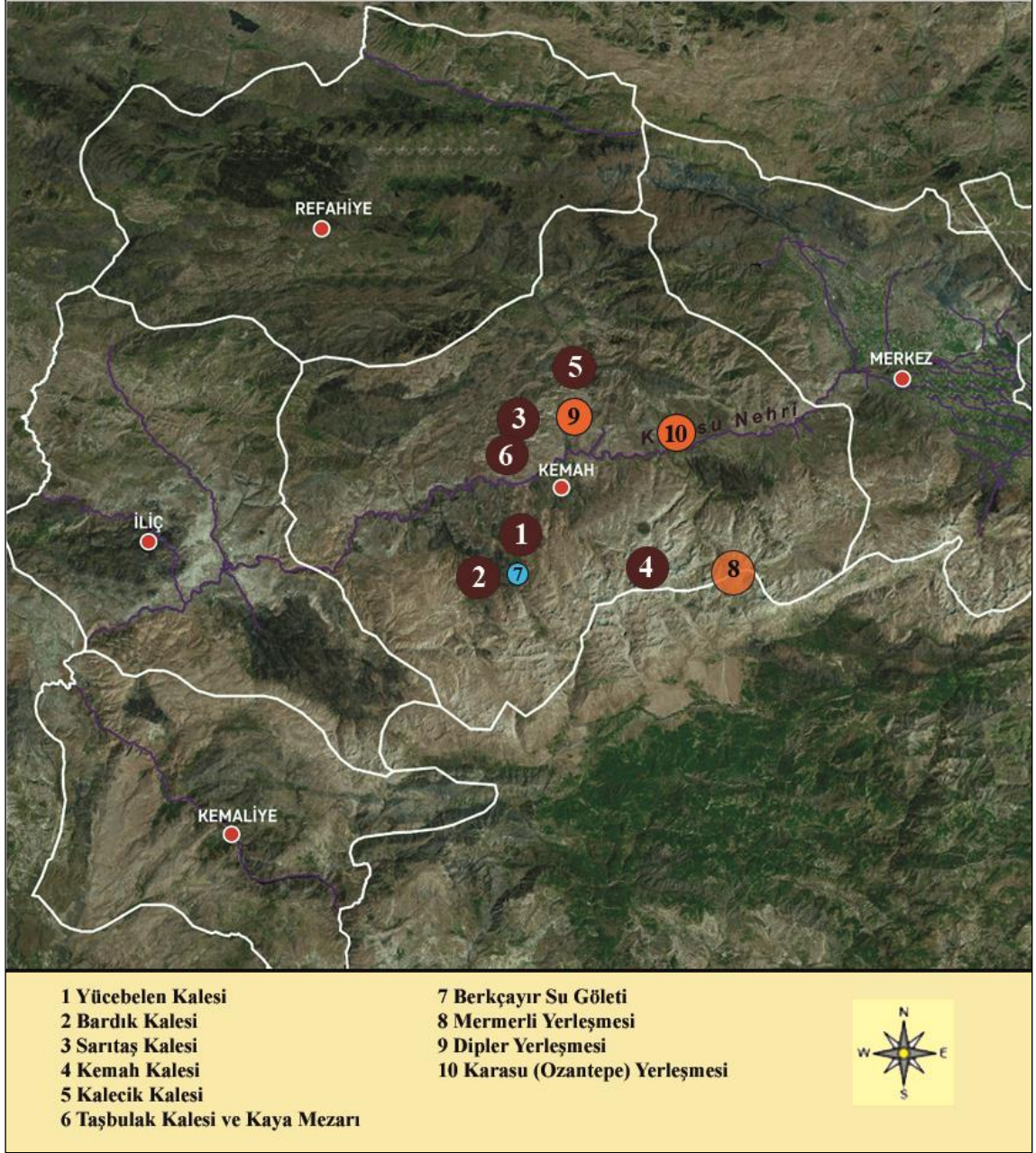
Harita 5: Karaz Kültürü Yayılım Haritası

Harita 6: Azzi -Hayaşa ve Kaşka

Harita 8: Diauehi Yayılım Haritası

Harita 9: Erzincan-Kemah Merkezler